

รายงานการศึกษาเรื่อง
เชียงใหม่ในอดีตจากทัศนะของไทยและชาวตะวันตก

โดย
รัตนาพร เศรษฐกุล
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพายัพ

โครงการเชียงใหม่: จากปัจจุบันสู่อนาคต

เสนอต่อ
สำนักงานกองทุนส่งเสริมการวิจัย(สกว.)
มกราคม 2539

เชียงใหม่ในอดีตจากทัศนะของไทยและตะวันตก

รัตนาพร เศรษฐกุล^{*}

พญามังรายทรงสร้างเมืองเชียงใหม่เพื่อเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรล้านนาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๑๘๓๕ แต่เนื่องจากเชียงใหม่เป็นเมืองใหม่ แม้จะมีชัยภูมิเหมาะสมเพียงใด ก็ยังไม่สามารถจะเป็นเมืองราชธานีของอาณาจักรล้านนาได้ในทันที จะเห็นได้ว่าระยะแรกยังใช้เชียงรายและเชียงแสนเป็นราชธานีที่ประทับของกษัตริย์ ในขณะที่ให้เมืองเชียงใหม่ปกครองโดยพระโอรสเป็นเมืองลูกหลวง ทั้งนี้เพราะเมืองเชียงรายและเมืองเชียงแสนซึ่งเป็นเมืองหลวงดั้งเดิมนั้นมีความสำคัญทั้งในแง่ยุทธศาสตร์และเศรษฐกิจการค้า จึงเป็นที่ประทับกษัตริย์ของล้านนาและเป็นศูนย์กลางทางการเมือง การปกครองมาจนถึงรัชสมัยพญามังรายทรงให้ย้ายราชสำนักมาอยู่ที่เชียงใหม่เป็นการถาวรทำให้เชียงใหม่กลายเป็นเมืองศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนาแต่บัดนั้นมา ไม่ว่าจะเป็นยุคของอาณาจักรอิสระเป็นประเทศราชของพม่าหรือไทย เชียงใหม่คงความเป็นศูนย์กลางทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมของล้านนามาโดยตลอด จนเวลาล่วงเลยมาถึง ๗๐๐ ปี (พ.ศ. ๑๘๓๕-๒๕๓๕) เชียงใหม่ก็ยังคงเป็นชื่อแรกที่แทบทุกคนนึกถึงเมื่อกล่าวถึงอาณาจักรล้านนาหรือดินแดนภาคเหนือของประเทศไทย

งานเขียนนี้มุ่งเสนอภาพของเชียงใหม่ในอดีตก่อนการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของกรุงเทพ ที่ทำให้เชียงใหม่หมดอำนาจการปกครองตนเอง กลายเป็นมณฑลหนึ่งภายใต้อำนาจการปกครองโดยตรงของกรุงเทพ โดยศึกษาจากเอกสารของรัฐบาลและข้าราชการไทยตลอดจนเอกสารของชาวตะวันตกที่เข้ามาสู่เชียงใหม่ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่อิทธิพลจากภายนอกเริ่มส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของเชียงใหม่เป็นอย่างมาก ช่วงเวลาดังกล่าวนับเป็นจุดปรับเปลี่ยนที่สำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์ของเชียงใหม่ จากประเทศราชที่มีอำนาจการปกครองตนเองมาเป็นมณฑลเทศาภิบาลภายใต้ระบบรวมศูนย์อำนาจของกรุงเทพ จากเศรษฐกิจแบบเลี้ยงดูตนเองที่ควบคู่ไปกับการค้าระดับท้องถิ่นมาเป็นระบบเศรษฐกิจเงินตราของทุนนิยมตะวันตก และจากสังคมแบบจารีตมาสู่สังคมสมัยใหม่แบบตะวันตก อันเป็นจุดเริ่มของเชียงใหม่ปัจจุบัน ที่ “กลิ่นเอื้องเสียดึง” ถูกกลบด้วยกลิ่นขยะ เสียดึงตุ๊กตุ๊กและคนดริปโอบรีอก

เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ผู้เขียนจะเริ่มโดยการจัดกลุ่มและวิพากษ์เอกสารต่างๆ ที่นำมาเสนอ ตลอดจนเชื่อมโยงทัศนะของบุคคลผู้เขียนเข้ากับภูมิหลังของแต่ละคนและสภาวะ

^{*} อาจารย์ประจำสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยพะเยา

แวดล้อมของยุคสมัย รวมทั้งวิเคราะห์ทัศนคติของบุคคลเหล่านั้นในแต่ละประเด็นที่เกี่ยวกับเมือง
เชียงใหม่และคนเชียงใหม่ ก่อนที่จะเสนอภาพของเชียงใหม่จากข้อมูลทั้งหลายดังกล่าว

การเข้ามาของไทยและเอกสารราชการสำคัญเกี่ยวกับเชียงใหม่

เชียงใหม่มีความสัมพันธ์กันกับไทยมาตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหง จนกระทั่งสุ
โขทัยถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา ความสัมพันธ์กันเริ่มเปลี่ยนไปเนื่องจากผล
ประโยชน์ทางการเมืองที่ขัดแย้งกัน ปลายสมัยราชวงศ์มังรายเชียงใหม่เริ่มอ่อนแอลง ถูกพม่ารุกราน
และตกเป็นเมืองขึ้นของไทยเป็นครั้งคราวในสมัยอยุธยาตัวเอง แต่หลังจากสมัยพินม่านขับไล่พม่าออกไป
ไปเป็นผลสำเร็จในปีพ.ศ ๒๓๑๗แล้ว เชียงใหม่ยอมเป็นประเทศราชของไทยหรือกรุงเทพฯ และมี
ความสัมพันธ์กันเมืองแม่กับเมืองประเทศราชมาโดยตลอด โดยเชียงใหม่ส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทอง
และเครื่องราชบรรณาการของถวายอื่นๆทุก ๓ ปี ประกอบหน้าที่ของประเทศราช อาทิ การส่งกำลัง
หรือเสบียงช่วยในการทำสงคราม เช่น สู้กับเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์และศึกเชียงตุง จะต้องดูแลสถานการณ์
ชายแดนคอยส่งข่าวคราวการเคลื่อนไหวของพม่าและทำหน้าที่อื่นๆตามที่ได้รับคำสั่ง กษัตริย์ไทยเป็น
ผู้แต่งตั้งเจ้าหลวงและเจ้านายสำคัญๆตามข้อเสนอของเจ้านายหัวขุน บทบาทอันนี้เองภายหลังเมื่อเจ้า
นายขุนนางแตกแยกชิงอำนาจกันเอง จำเป็นต้องให้รัฐบาลไทยเข้าช่วยเหลือไกล่เกลี่ย เปิดโอกาสให้
ไทยเข้ามามีอิทธิพลเหนือเจ้านายขุนนาง นอกจากนี้ในฐานะเมืองแม่ไทยต้องให้ความช่วยเหลือทาง
ทหารแก่เชียงใหม่เมื่อมีศัตรูเข้ามารุกรานและให้ความช่วยเหลืออื่นๆตามจำเป็น

การได้เชียงใหม่เป็นเมืองขึ้นนั้นฝ่ายไทยถือว่าเป็นข้อได้เปรียบทางยุทธศาสตร์ที่สำคัญเท่า
กับว่าไทยได้กำแพงป้องกันการรุกรานของพม่า เพราะทุกครั้งที่มีพม่ายึดครองเมืองหลวงของราชอาณาจักร
ไทยได้นั้น พม่าจะต้องยึดครองเชียงใหม่และเมืองสำคัญๆทางตอนเหนือได้เสียก่อน นอกจากนี้
ยังเป็นประจักษ์พยานยืนยันถึงเกียรติภูมิและอำนาจของสยาม แสดงถึงความเข้มแข็งและปรีชา
สามารถของกษัตริย์ ในทัศนะของกษัตริย์ไทย เชียงใหม่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ถึงกับเปรียบเทียบว่า
“..เมืองเชียงใหม่เหมือนหนึ่งเป็นเพชรประดับมงกุฎของเมืองไทย ถ้ามงกุฎปราศจากเพชรประดับก็จะ
ไม่ส่องแสงงดงามได้...”¹ รัฐบาลไทยจึงมีนโยบายประนีประนอมและเอาอกเอาใจเจ้านายขุนนางอยู่
มากเพราะต้องการความจงรักภักดีและผลประโยชน์อื่นๆจากเชียงใหม่ จะเห็นได้ว่าในสมัยรัตน
โกสินทร์ตอนต้นก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยไม่ได้เข้าแทรกแซง
อำนาจการปกครองท้องถิ่นของประเทศราชภาคเหนือแต่อย่างใด อาจเป็นเพราะเห็นตัวอย่างการปก

¹ หงษ์, ร.ศ. ๑๓/๖, พระราชพงศาวดารพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาธิราช เวียง ๕ พ.ศ. ๑๒๖๕.

ครองของพม่าที่รัตนอนันการปกครองของเจ้านาย สร้างความไม่พอใจในหมู่ชนชั้นปกครองจนก่อการกบฏหันสวามิภักดิ์กับไทย

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เองปรากฏมีเอกสารไทยเกี่ยวกับเชียงใหม่และเมืองอื่นๆของล้านนาอย่างต่อเนื่อง เอกสารเหล่านี้แบ่งหมวดหมู่ตามหน่วยงานที่เอกสารนั้นส่งออกและได้รับเอกสารมีลักษณะต่างๆดังนี้

- ๑.เอกสารรายงานเฉพาะเรื่อง บันทึกโดยข้าราชการไทยที่ได้รับมอบหมายหน้าที่ต่างๆ เช่น เอกสาร ร.๕ ม.๕๘/๘๘ รายงานราชการในมณฑลพายัพ (วันที่ ๑๑ เมษายน-๑๐ กันยายน ร.ศ ๑๒๘)
- เอกสาร ร.๕ ม.๕๘/๘๘ รายงานกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องจัดการการเมืองเชียงใหม่ ลำพูนและลำปาง (พฤษภาคม ร.ศ ๑๐๓) และร.๕ ม. ๑๖/๑๐ รายงานพระองค์เพ็ญฯเสด็จตรวจการป่าไม้ (๑-๕ พฤษภาคม ร.ศ ๑๒๒) เป็นต้น
- ๒.เอกสารขอพระราชวินิจฉัยหรือขอปรึกษาโดยข้าราชการหน่วยงานต่างๆ เป็นหนังสือกราบทูลหรือทูล เช่น ร.๕ ก.๕.๑/๒๗ พระองค์เจ้ากิตติยกรรนาบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ ๑๐๑/๕๖๔๕ (วันที่ ๑๗ มีนาคม ร.ศ ๑๑๗) และ ร.๕ กค.๔๐.๑๐/๘ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ถึงกรมหลวงเทวะวงศัโรปการ (วันที่ ๔ สิงหาคม ร.ศ ๑๑๔)
- ๓.เอกสารพระราชหัตถเลขาทรงสั่งการหรือทรงวินิจฉัยข้าราชการต่างๆ ทรงมีไปยังข้าราชการหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น ร.๕ ก.๑๔.๑๒๓/๑๒ พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (วันที่ ๑๘ เมษายน ร.ศ ๑๑๕)
- ๔.หนังสือราชการมีไปมาระหว่างหน่วยงานต่างๆรวมถึงหนังสือจากหัวเมืองและเมืองประเทศราชถึงหน่วยงานที่คนสังกัด เช่น ร.๕ ม.๒.๑๒๓/๑๘ ศุภอักษรเจ้าอินทรวชิยานนท์กราบทูลกรมพระบำราบปรปักษ์ (วันที่ ๗ ขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๑๒ ปีระกา จ.ศ ๑๒๔๗) และร.๕ ม.๖๓/๓ ผู้รัยเงี้ยวปล้นเมืองแพร่ (วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ร.ศ ๑๒๑)

ขอบเขตของเอกสารต่างๆดังกล่าวเกือบทั้งหมดจำกัดอยู่เฉพาะเรื่องการเมืองการปกครองและประเด็นต่างๆที่เป็นข้าราชการ ไม่ค่อยปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ของประชาชน การทำมาหากิน การค้าหรือข้อมูลทางด้านสังคมวัฒนธรรม เช่น เอกสารไทยเกี่ยวกับสงครามเชียงตุงปีพ.ศ ๒๓๕๓ มีรายละเอียดเกี่ยวกับนโยบายการยกทัพไปตีเชียงตุง จำนวนคน การจัดเตรียมทัพ ระยะทางการเดินทัพและเหตุการณ์แปลกๆระหว่างทางเช่นการเกิดสุริยุปราคา เป็นต้น เอกสารไทยที่เกี่ยวกับสงครามเมืองเชียงตุงนั้นเป็นเอกสารชุดแรกที่มีการจดบันทึกอย่างละเอียด เป็นช่วงเวลาที่ฝ่ายไทยเข้ามาเกี่ยวข้องกับเชียงใหม่และเมืองอื่นๆอย่างใกล้ชิด ต้องทำสงครามร่วมกัน แต่เป็นสงครามที่ฝ่ายเชียงใหม่และเมืองล้านนามองเห็นว่าทำไปเพื่อผลประโยชน์ของไทยเพียงฝ่ายเดียว เชียงใหม่และ

เมืองล้านนาอื่นๆไม่เต็มใจทำสงคราม² เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้านายล้านนากับข้าราชการไทย ซึ่งต้องร่วมมือกันทำสงครามแต่ไม่สามารถเอาชนะฝ่ายตรงข้ามได้ เอกสารไทยชุดนี้แสดงทัศนคติในทางลบต่อคนและเมืองเชียงใหม่อย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก ดังพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อความรอบรู้เหตุการณ์ต่างประเทศของเจ้านายและคนล้านนาว่า

...แต่หลวงไพร่พลเมืองลื้อ แม้นถึงดาวสุคติ ที่ไหนมันจะรอบรู้
การเมืองไกล มักก็จะยังมถือพม่าว่าเปนใหญ่ กองจะไล่อังกฤษ
ไปเสียเร็วๆ แล้วมาเปนที่พึ่งแก่เชียงตุงหรือกระไรนั้น แลถึงมัน
จะรู้บ้างก็โดยธรรมดาใจลาวทั้งปวง มันไม่ยากได้เกียรติยศ
จะแผ่อำนาจเขตของเราออกไป เหมือนใจเรา มันจะเอาแต่ความ
สุข ถึงความสุขที่ไทยได้ให้มันมามากแต่ก่อน ด้วยไม่ได้กะเกณฑ์
ข้าราชการ ฤๅเก็บส่วยไรไปเหมือนพม่าทำแก่เมืองเชียงตุงนั้น
ก็จะไม่มีสติปัญญาที่มันจะเทียบเคียงคิดย้อน รุกนุกนุกของเรา...³

ชนชั้นปกครองของไทยในยุคนั้นถือว่าตนเป็นเจ้า สามารถใช้อำนาจกดขี่บังคับให้เมืองประเทศราชปฏิบัติตามที่ตนเองเห็นว่าเหมาะสม ดังกรมหลวงวงศาธิราชสนิทแม่ทัพใหญ่ที่ยกไปตีเมืองเชียงตุงกราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๔ ว่า

จะขอรับพระราชทานกดขี่เมืองลาวโดยอุกฤษฐ์ หยิบเอาข้อผิด
คิดฆ่าเจ้าเมืองอุปราชราชวงศ์ที่เปนผู้ใหญ่ คิดฆ่าเสียให้ได้
สักคนหนึ่งสองคน หัวเมืองลาวเหล่านี้จึงจะราบคาบ ถ้าวาญ
แข็งแรงเต็มใจทำราชการสนองพระเดชพระคุณ...⁴

ทัศนคติที่ครอบงำข้าราชการไทยมาโดยตลอด ข้าราชการที่ถูกส่งมาประจำที่เชียงใหม่และเมืองอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าราชการชั้นผู้น้อยซึ่งต้องสัมผัสกับประชาชนมากกว่าข้าราชการระดับสูง พวกนี้ "...เข้าใจว่าถ้าจะให้พวกลาวยำเกรง จำต้องไว้ยศ ถือตัวไว้เสมอ จำต้องให้รู้สึกว่าคุณเป็นไทยเป็นนายลาว..."⁵ ทั้งนี้ฝ่ายไทยไม่กลัวว่าจะเกิดการกบฏเพราะ "...การที่จะคิดขบถประทุรร้ายนั้น มันซี้ดลาดเป่นจะตาย ไม่เป็นไรหามิได้..."⁶ ยังมองว่า

² รัตนพร เศรษฐกุล, "ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างเชียงใหม่และเชียงตุงในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘" วารสารมนุษยศาสตร์ ๑๒, ๑ (กรกฎาคม-กันยายน, ๒๕๒๗) , หน้า ๑๘-๒๔

³ "พระหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิทด้วยข้าราชการเมืองเชียงตุง" เอกมหายะชุณเฑียรพงษ์สูง, พิมพ์แจกในงานศพนายพลเรือตรี พระยานาวพลพยุหุรักษ์ ปีมโรง อัฐศก พ.ศ. ๒๔๕๘, หน้า ๕๖-๕๗

⁴ เดิมเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

⁵ ร.ศ. ๘๔/๔๔ พระดำริในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ด้วยราชการในมณฑลพายัพ วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔.

⁶ เอกมหายะชุณเฑียรพงษ์สูง, หน้า ๑๑๔.

...นิโสมันตานลาวนั้นมือน้อย ๓ อย่าง เป็นแต่อยากได้ของเขา
ไม่อยากเสียของให้แก่ใครกับเถียงคร้านเท่านั้น เหมือนกัน
ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ตลอดไปทุกบ้านทุกเมือง ไม่เหมือน
ชาติภาษาอื่น ที่จะด่าซ้ำเหมือนภาษาลาวไม่มี ไม่รักชาติ
รักสกุล ถ้าใครมีเงินสักสองซังสามซังขุนบุตรเจ้าเมือง
อุปราชราชวงศ์เป็นภรรยาก็ได้ ไม่ว่าไพร่ผู้ดีไม่ถือว่าเงิน
ว่าไทย เอาแต่มีเงิน ถ้าใครได้บุตรเจ้าเป็นภรรยาแล้วก็ยก
ย่องคนนั้นจึงเป็นเจ้าด้วย ลาวไม่มีสติปัญญาตรึกตรองระวัง
หลังหาได้...⁷

นอกจากนี้ “นิโสมันตานมากไปด้วยความเกลียดคร้าน โดยธรรมดาประเพณีบ้านเมือง ถึง
จะทำไร่นาสังคด ถ้าแดดร้อนเข้าต้องหยุดก่อน ต่อเย็นๆจึงจะทำ เดินทางสายสั้นหน่อยหนึ่ง ก็ต้อง
หยุดก่อนเย็นๆจึงจะไป...”⁸ ทศนะเช่นนี้ปรากฏเรื่อยมา เมื่อชาวตะวันตกที่เชียงใหม่เกิดปัญหาขัด
แย้งกับเจ้านายขุนนาง กงสุลร้องเรียนต่อรัฐบาลไทยก็มักจะได้รับคำตอบว่า “...ด้วยพวกลาวชาว
เชียงใหม่เป็นคนป่าดุร้าย ไม่ใคร่รู้จักคดหมายธรรมเนียมที่ควร ยังไว้ใจไม่ได้...”⁹ หรือ “...ลาว
เป็นคนป่า ไม่ใคร่รู้ธรรมเนียมสิ่งใดและไม่ชอบฝรั่งด้วย...”¹⁰

ความรู้สึกที่ว่าตนเองเป็นผู้ปกครองที่เหนือกว่าด้วยประการทั้งปวง ทำให้รัฐบาลไทยไม่
เคยคิดที่จะให้เจ้านายหัวขุนมีบทบาทในการปกครองร่วมกับไทยอย่างแท้จริง ในช่วงแรกของการ
ขยายอำนาจขึ้นสู่เชียงใหม่ไทยยังไม่อาจล้มล้างอำนาจเจ้านายหัวขุนแต่ก็แสวงหาหนทางที่จะยึด
อำนาจมาเป็นของตน ดังพระราชหัตถเลขาสั่งการถึงพระยาราชสมภาราครข้าหลวงเมืองเชียงใหม่ว่า

การซึ่งเปนข้าหลวงสามหัวเมืองนี้ ต้องถือว่าตัวเป็นผู้รักษา
อำนาจแลคำสั่งกรุงเทพ ที่จะให้เปนไปได้ตามคำสั่งทุกประการ
แต่ต้องรู้ความประสงค์ของกรุงเทพ ว่าเราถือว่าเมืองเชียงใหม่
ยังไม่เป็นพระราชอาณาเขตของเราแท้ เพราะยังเป็นประเทศราช
อยู่ตราบใด แต่เราก็ไม่ได้คิดจะรื้อถอนวงศ์ตระกูลมิให้เปน
ประเทศราช เปนแต่อยากจะได้จะยึดเอาอำนาจที่จริง คือ การ
อันใดจะเปนไปได้ ก็ให้เปนไปได้เฉพาะที่เรายอมให้เปน

⁷ เล่นคำเดียวกัน, หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

⁸ จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง, หน้า ๑๑๐

⁹ ร.ศ. ๑๓.๑๔ จ.ศ. ๑๒๓๒, ๑๒๓๔-๑๒๓๕, หน้า ๒๔๓.

¹⁰ นริศ ภูมิ สุกตังการาน ๒๕๖๒, (กรุงเทพฯ : นพรัตน์, ๒๕๖๐) หน้า ๗๑๔.

คือ ให้ข้าหลวงมีอำนาจจะสั่งให้ทำอันใด จะห้ามไม่ให้ทำ
อันใด โดยตรงๆเป็นการเปิดเผยในที่ควรเปิดเผย ถ้าเป็นการ
ลับๆโดยเป็นการแนะนำสั่งสอนลาวต้องทำตาม ในการที่
ไม่ควรจะเปิดเผย...¹¹

ชนชั้นปกครองไทยมีกุศโลบายที่แนบเนียนและสุขุมรอบคอบในการยึดอำนาจจากเจ้า
นายหัวขุน โดยดำเนินการใช้เจ้านายขุนนางเป็นเครื่องมือในการปกครอง แต่มีข้าราชการไทยเป็นผู้
ควบคุมอยู่เบื้องหลัง “...ให้ลาวเป็นเหมือนหนึ่งเครื่องจักร ซึ่งเราจะหมุนให้ไปข้างนอกมาให้มาข้าง
หลังก็ได้ตามชอบใจ ดังนั้นแล้ว เปนถูกต้องกับความปรารถนาของกรุงเทพ แต่เป็นการจำเป้นที่จะ
ต้องทำการอย่างนี้ด้วยสติปัญญาเป็นอันมากกว่าอำนาจกำลัง...”¹² รัฐบาลไทยไม่ได้มุ่งที่จะพัฒนาคน
พื้นเมืองให้เรียนรู้ที่จะจัดการปกครองด้วยตนเอง เพราะเห็นว่า “...เจ้านายเมืองนี้โง่เขลามากดกกลืน
ชอบวันหนึ่งแล้ว ที่เคยเป็นแบบมานั้น พอรุ่งขึ้นพูดตรงกันข้าม...”¹³ แต่หากเจ้านายคนใดแสดง
ความฉลาดเฉลียวก็จะถูกเพ่งเล็งเป็นพิเศษ เช่น กรณีเจ้าราชสัทพันธวงศ์ ว่า “...ถ้ามีธุระที่จะใช้ให้กั
กันเอง ถ้ามั่นใจว่าจะมีประโยชน์คงจะเล่นกับเราเต็มมือ แต่ถ้าสมปรารถนาเป็นอิสระเข้าแก่ตัวแล้วดู
ไม่น่าไว้วางใจเลย คู่มือสติปัญญาค่อนข้างผู้รู้อยู่บ้าง แลคิดมากกว่าลาวผู้อื่นๆ ซึ่งเป็นปรกติมักจะเฉย
ไม่คิดอะไร...”¹⁴

นอกจากความรู้สึกดูถูกดูหมิ่นแล้ว ชนชั้นปกครองไทยยังไม่ไว้ใจชาวล้านนา ยิ่งเข้าไป
พยายามยึดอำนาจปกครองใกล้ชิดจนเกิดความขัดแย้งรุนแรง ยิ่งเห็นว่า “...เจ้าลาวทั้งหมดนี้ (จะไว้ใจ
ไม่ได้) ? เปนที่น่าสงสัยยิ่งนักเพราะว่าเขาพากันเกลียด ไม่ชอบพวกไทยเราทั้งหมด...”¹⁵ ความรู้สึก
ถึงความแตกต่างทางชาติภาษานั้นชัดเจนมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ
สมัยก่อนหน้านั้น ดังพระราโชบายที่พระราชทานแก่ข้าหลวงไทยที่เชียงใหม่ว่า “...พระยารา
สัณการกรต้องถือว่า ถ้าพูดกับฝรั่งฝ่ายหนึ่งลาวฝ่ายหนึ่ง ต้องถือว่าฝรั่งเปนเขา ลาวเปนไทย ถ้าพูด
กับลาวฝ่ายหนึ่งไทยฝ่ายหนึ่ง ต้องถือว่าลาวเปนเขาไทยเปนเรา...”¹⁶ นโยบายนี้จะเปลี่ยนไปบ้างใน
ระยะหลังซึ่งไทยต้องการครอบงำให้ชาวเชียงใหม่และล้านนาทั้งหมดเป็นไทย โดยอาศัยระบบการ
ศึกษาแบบกรุงเทพและใช้ภาษากรุงเทพ “...จะคิดตั้งโรงเรียนไทยขึ้นอีกหลายแห่ง เพราะถ้าประสงค์
จะให้พวกลาวเชื่อ จะฝึกหัดในทางอื่นใดไม่ดีเท่าทางกวาดเล็กเข้าโรงเรียน จะได้ดัดสันดานและ

¹¹ ร.๕ สารบบอนุสมุหเทศา พระราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาราชสัณการกร เดือน ๘ ปีจอ.ศ.๑๒๔๕

¹² เรียงเคียงกัน

¹³ ร.๕ ม.๕๘/๕๑ พระยาศรีสุทนต์ตรวจชำระราชการในมณฑลพายัพ วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘- ๒๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๘.

¹⁴ ร.๕ ม.๕๘/๑๐๒ อ้างแล้ว.

¹⁵ ร.๕ ม.๕๘/๑๐๒ หนังสือพระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนทิพย์ถึงกรมหลวงเทเวศร์วศโรปกรณ์ ลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘.

¹⁶ ร.๕ สารบบอนุสมุหเทศา เล่ม ๑๐ พระราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาราชสัณการกร เดือน ๘ ปีจอ.ศ.๑๒๔๕.

ความคิดเสียตั้งแต่ยังเยาว์ จะต้องอาศัยผู้มีอาจารย์ดีๆ มีความสามารถ ไม่ใช่แค่ในทางสั่งสอนวิชา หนังสือหรือเลข จะต้องเป็นผู้มีโวหาร เพื่อชี้แจงชักจูงน้ำใจเด็กให้นิยมในไทย...”¹⁷

เนื่องจากทัศนคติในทางลบของชนชั้นปกครองไทยต่อเชียงใหม่และล้านนา ภาพเชียงใหม่ที่ปรากฏในเอกสารของไทยจึงเป็นภาพของบ้านเมืองที่ล้าหลัง ผู้ปกครองตลอดจนพลเมืองโง่เขลา และเกียจคร้านจำเป็นต้องมีการปกครองอย่างเข้มงวดและนำความเจริญจากเมืองหลวงไปให้โดยผ่านสื่อที่เป็นคนหรือระบบของรัฐ

ชาวตะวันตกที่เข้ามาสู่เชียงใหม่และงานเขียนสำคัญเกี่ยวกับเชียงใหม่

ความสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่กับชาติตะวันตกเริ่มขึ้นโดยผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ชาวตะวันตกให้ความสนใจกับเชียงใหม่เพราะเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญ ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางส่งผ่านสินค้าจากยูเรเชีย สิบสองปันนา ภูพานของพม่าและล้านช้างไปสู่เมืองท่าชายฝั่งทะเลอย่างมะละแหม่งและอยุธยา สินค้าที่เป็นที่ต้องการมาก คือ ของป่า อาทิ ขี้ผึ้ง ครั่ง งาช้าง นอแรด และยางไม้¹⁸ สินค้าเหล่านี้ทำกำไรอย่างงดงามจนพ่อค้าตะวันตกมุ่งความสนใจมายังดินแดนตอนในของภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ซึ่งเป็นแหล่งสินค้าของป่าเพื่อติดต่อค้าขายโดยตรง ชาวยุโรปคนแรกที่เดินทางมาเชียงใหม่ คือ นักเดินทางชาวโปรตุเกสชื่อ เมเนซีส ปินโด ได้เดินทางผ่านจีน ญี่ปุ่นและเวียดนามมาถึงอยุธยาในปีพ.ศ ๒๐๕๐ โดยติดตามกองทัพไทยขึ้นไปรบกับเชียงใหม่ ในบันทึกของปินโดเรียกเชียงใหม่ว่า “Chiamnay”¹⁹ ประมาณพ.ศ ๒๑๓๐ พ่อค้าจากลอนดอน ชื่อ ราล์ฟ ฟิชต์ มาถึงพม่าและใช้เวลา ๒๕ วันเดินทางจากพะโคมาถึงเชียงใหม่ กล่าวถึงเชียงใหม่ว่าเป็น “เมืองที่สวยงามและยิ่งใหญ่” กล่าวถึงการค้ากับจีน สินค้าที่นิยมกันขณะนั้นเช่น ระเบิด เครื่องทองและเงินตลอดจนสินค้าอื่นๆ หลังจากนั้นก็มีบันทึกของนักสำรวจจากบริษัทอีสต์อินเดียของอังกฤษ โทมัส ชามูเอล และโทมัส ไคเวอร์ ซึ่งเข้ามาเชียงใหม่ในปีพ.ศ ๒๑๕๖²⁰ กล่าวว่า

...กำไรอย่างมหาศาลถ้าเปิดการค้ากับเชียงใหม่ ซึ่งคาดว่า
อาจเป็นปีหน้า เป็นแหล่งที่มีความต้องการผ้ามาก ตามที่
ข้าพเจ้าเข้าใจและจะได้กำไรมากเป็น ๖-๗ เท่า มีสินค้า
ออก เช่น ทอง ทับทิม หินมีค่า ยางไม้ ครั่ง ซึ่งมีเป็น

¹⁷ ร.ศ ๙๘/๔๔ อ้างแล้ว.

¹⁸ อุทัย ชงไชย, “ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยาและล้านนา พ.ศ ๑๘๕๐-๒๑๑๐” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖, หน้า ๑๐๘

¹⁹ John Anderson, *English Intercourse with Siam in the Seventeenth Century*, (London: Kegan, Paul, Trench, and Trubner, 1980), p.54.

²⁰ Ibid, p. 54.

จำนวนมาก เป็นที่ต้องการของดินแดนฝั่งโคโรเมนเดล
นอกจากนี้ยังมีหนังสือซึ่งถูกมาก...²¹

จะเห็นได้ว่าชาวตะวันตกที่เข้ามาในช่วงแรกนี้จะเดินทางมาจากบรรดาเมืองท่าชายฝั่งทะเล
อย่างเช่น มะละแหม่งและอยุธยา เพื่อค้นหาเส้นทางการค้าหรือริเริ่มการค้ากับดินแดนทางตอนในของ
เอเชียอาคเนย์ พวกแรกที่เข้ามาคือ โปรตุเกส ติดตามมาด้วยอังกฤษ ดัช และฝรั่งเศส จุดมุ่งหมาย
ใหญ่ช่วงนั้น คือ การค้าเพื่อหวังผลกำไรสูงสุด เมื่อมีปัญหาอุปสรรคกับชาวพื้นเมืองก็มักจะเลิกค้า
ความพยายามและเดินทางกลับบ้านเมืองของตน แต่หลังจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในครึ่งหลังของ
คริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ และต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ชาติดะวันตกไม่ได้จำกัดตนเองอยู่เฉพาะการค้าขาย
แลกเปลี่ยนสินค้าหรือซื้อสินค้าของชาวพื้นเมือง แต่เริ่มหันมายึดครองดินแดนเพื่อผูกขาดการค้า
แหล่งวัตถุดิบและตลาดสำหรับสินค้าอุตสาหกรรมของตน ผลกระทบจากการเข้ามาของชาติดะวันตก
จึงเริ่มขยายเข้าสู่ตอนในของภูมิภาคเอเชียอาคเนย์มากขึ้น แทนที่จะหยุดอยู่เพียงแค่อินแดนเมืองท่าชาย
ฝั่งทะเลอย่างแต่ก่อน

เชียงใหม่เริ่มเป็นที่รู้จักของชาวตะวันตกและมีความพยายามที่จะสร้างความสัมพันธ์ติดต่อกัน
กันตั้งแต่อังกฤษเข้ายึดครองหัวเมืองชายฝั่งทะเลของพม่า คือ ยะไข่และตะนาวศรี หลังจากสงคราม
พม่าอังกฤษครั้งแรก พ.ศ ๒๓๖๗-๒๓๖๘ เจ้านายของล้านนาเริ่มติดต่อกับอังกฤษที่มะละแหม่ง โดย
ในปีพ.ศ ๒๓๗๑ เจ้าหอเมืองแก้วของเชียงใหม่ส่งสารถึงข้าหลวงอังกฤษที่มะละแหม่งเพื่อริเริ่มความ
สัมพันธ์ แต่เมื่อฝ่ายอังกฤษเสนอจะส่งข้าราชการอังกฤษเดินทางมาเชียงใหม่ด้วย เจ้านายกลับไม่ยอม
อนุญาต²² เจ้านายที่มีบทบาทในการติดต่อกับอังกฤษในช่วงนี้คือ เจ้าชีวิตบุญมา เจ้าหลวงคำพุนน้อย
ชายคนสุดท้ายของพระเจ้ากาวิละ ได้เชิญข้าราชการอังกฤษเดินทางมาล้านนาในปีพ.ศ ๒๓๗๒ นาย
แพทย์เดวิด ริชาร์ดสันจึงถูกส่งให้มาสำรวจเส้นทางทางการค้าที่เชียงใหม่และคำพุน โดยมีพ่อค้าชาวมะละ
แหม่งติดตามมาด้วยกว่าสิบคน²³ ความสนใจของอังกฤษในตอนนี้อยู่ที่การค้าแถบชายแดน การปลด
ปล่อยเชลยศึกมอญ การทำป่าไม้ในเขตอังกฤษ ความขัดแย้งในเรื่องเขตแดนระหว่างล้านนากับเมือง
ขึ้นของอังกฤษ และการนำเข้าฝิ่นจากเขตล้านนาสู่เขตของอังกฤษ เจ้านายล้านนาสนใจการค้ามาก
กว่าการเมือง ไม่พยายามที่จะเกี่ยวข้องกับประเด็นทางการเมืองเพราะเกรงการแทรกแซงของอังกฤษ
แต่การมาของริชาร์ดสันก็มีผลทำให้เจ้านายขัดแย้งกันเอง เจ้านายบางกลุ่มกล่าวหาว่าริชาร์ดสันและ
พวกนำไข่มุกเข้ามา บ้างก็ว่าอังกฤษมีแผนจะเอาชดลยมอญกลับไป นอกจากนี้เจ้านายยังเกรงว่าจะ

²¹ อ้างใน Reginald Le May *An Asian Arcady: The Land and Peoples of Northern Siam* (Cambridge: Heller & Son Ltd., 1922) : p.44.

²² Nigel Brailey, "The Origin of the Siamese Forward Movement in Western Laos, 1850-1892" (Unpublished Ph.D. dissertation, University of London, 1968, p.62.

²³ Ibid. p.63.

ไม่สามารถทำสงครามกวาดต้อนเชลยจากเมืองชายแดนที่ติดต่อกับเขตพม่าของอังกฤษอีกต่อไป²⁴ เพราะอังกฤษขัดขวางการทำสงครามเพื่อกวาดต้อนผู้คนอันเป็นธรรมเนียมของรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาแต่โบราณ

นอกจากการถ้ระหว่างชายแดนอังกฤษยังวางแผนที่จะรุกคืบเข้าสู่ตอนในของจีนโดยใช้ เชียงใหม่เป็นประตูสู่รัฐชานและยูนนาน ลอร์ดวิลเลียม บอนดิงก์ ข้าหลวงอังกฤษประจำอินเดียได้ส่งข้าราชการอังกฤษมาสำรวจเส้นทางและโอกาสในการเริ่มการค้า หลังจากริชาร์ดสันแล้วในปีพ.ศ ๒๓๘๐ ทางกรอังกฤษยังส่งร้อยเอกแมคคัลลาร์ดมาเชียงใหม่เพื่อสำรวจเส้นทางไปสู่รัฐชานและสิบสองปันนาเพื่อเปิดเส้นทางการค้ากับจีนตอนใน China Market เริ่มเป็นความฝันของชาติตะวันตกที่แข่งขันกันเพื่อจะผูกขาดการค้าในดินแดนดังกล่าว

บรรดาชาวตะวันตกที่เข้ามาสู่เชียงใหม่อาจแบ่งได้เป็น ๓ กลุ่มใหญ่ๆดังนี้

๑. ข้าราชการ ส่วนใหญ่เป็นข้าราชการอังกฤษเข้ามาประจำอยู่ที่เชียงใหม่หรือเมืองอื่นของล้านนาที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเมืองต่างๆที่เกยขึ้นอยู่กัพม่า เมื่ออังกฤษปกครองพม่า จึงต้องส่งข้าราชการเข้ามาดูแลคนพม่าในบังคับอังกฤษที่เข้ามาทำมาหากินอยู่ในเชียงใหม่เป็นจำนวนมาก รวมทั้งดูแลผลประโยชน์ทางการค้าและการลงทุนทำป่าไม้ของบริษัทอังกฤษและคนอังกฤษ นอกจากข้าราชการประจำ ก็มีข้าราชการที่เดินทางมาเป็นครั้งคราวเพื่อสำรวจสภาพภูมิศาสตร์ เส้นทางการค้าและแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่น่าสนใจและมีค่าในทางเศรษฐกิจ
๒. นักสำรวจและนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเป็นช่วงระยะเวลาหนึ่ง
๓. มิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาและมักอาศัยอยู่เป็นเวลานาน

ข้าราชการอังกฤษที่เข้ามาสู่เชียงใหม่ในระยะแรกๆ มีจุดประสงค์หลักคือ การสำรวจเส้นทางทางการค้าจากทะเลแหม่งไปสู่จีน โดยใช้เส้นทางดั้งเดิมของฮ่อและไทใหญ่ ริชาร์ดสันและแมคคัลลาร์ดเดินทางมาสู่เชียงใหม่และเมืองสำคัญของล้านนาในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรงกับสมัยเจ้าหลวงพุทธวงศ์ของเชียงใหม่และเจ้าหลวงบุญมาของลำพูน จุดมุ่งหมายเฉพาะ คือ การแสวงหาความร่วมมือในการค้าวัวควาย ซึ่งเป็นที่ต้องการของพม่าเป็นอย่างมาก เพื่อใช้ในการเพาะปลูกและการขนส่ง ข้าราชการอังกฤษที่เข้ามาในช่วงเวลานี้พบว่าเจ้านายอินดีที่จะติดต่อมีความสัมพันธ์กับอังกฤษให้การต้อนรับอย่างอบอุ่น แต่ก็ยังมีปัญหาว่าเจ้านายไม่เต็มใจให้อังกฤษเดินทางผ่านไปถึงจีน สันนิษฐานว่าอาจเป็นเพราะเกรงว่าอังกฤษจะขยายอิทธิพลเข้าไปตอนเหนือของล้านนาในเขตเชียงตุงและเมืองยอง อาจมีผลต่อเจ้านายและไพร่พลของเมืองเหล่านั้นที่อพยพมาอยู่ล้านนา พวกนี้ไม่พอใจที่เจ้านายล้านนาไม่ได้ปฏิบัติตามสัญญาที่เคยให้ไว้ว่าจะให้มีอิสระเสรีในการตั้งถิ่น

²⁴ Ibid., p ๐3-๐4..

ฐานและในการปกครองตนเอง เจ้ามหายานผู้ครองเมืองเชียงตุงก็ต้องการให้อังกฤษเข้าแทรกแซง เพื่อช่วยให้ญาติพี่น้องที่อยู่ติดกันได้เดินทางกลับไปเชียงตุงเช่นเดียวกับเจ้านายเมืองที่ต้องการให้อังกฤษเข้ามาช่วยปลดปล่อยตนเองจากอำนาจของล้านนาและให้สามารถเดินทางกลับบ้านเกิดของตนได้²⁵

ข้าราชการเหล่านี้ได้รับคำสั่งให้รวบรวมข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับท้องถิ่นที่เดินทางไปถึง ให้ทำแผนที่เส้นทาง ให้ข้อมูลทางด้านภูมิศาสตร์ กำหนดที่ตั้งของเมือง เส้นทางแม่น้ำ ผลผลิตของท้องถิ่น ทรัพยากรธรรมชาติ แร่ธาตุ พืชพันธุ์ต่างๆ ข้อมูลทางด้านประชากร สภาพความเป็นอยู่ นิสัยใจคอของชน ความต้องการสินค้าอังกฤษ สภาพทั่วไปของการค้า ความสนใจที่จะค้าขายกับต่างชาติ การสนับสนุนและคุ้มครองที่จำเป็นสำหรับพ่อค้า อิทธิพลของชาติมหาอำนาจใกล้เคียง เช่น จีน พม่า และไทย ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม และทุกๆ ประเด็นที่เป็นประโยชน์ในการเปิดความสัมพันธ์ทางการค้า²⁶

เอกสารที่น่าสนใจ คือ บันทึกของร้อยเอกคัลลิว ซี แมคเคล้าว เรื่อง *A Journal Kept by Captain W.C. McLeod, Assistant to the Commissioner in the Ternasserim Province, during his Missio from Moulmein to the Frontiers of China*. แมคเคล้าวได้ออกเดินทางจากมะละแหม่งในวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ ๒๓๗๕ ได้จดบันทึกการเดินทางประจำวันอย่างละเอียด บอกเส้นทาง ทิศทาง ระยะทางและระยะเวลาที่ใช้ มีรายละเอียดทางด้านสภาพภูมิศาสตร์ ถนนหนทาง สภาพแวดล้อม ผู้คนและสิ่งต่างๆ ที่ได้พบเห็นในแต่ละวัน อาทิ หมู่บ้านต่างๆ ที่ผ่าน การวางการค้า สัตว์ป่าและสัตว์น้ำ เป็นต้น

ทัศนะของแมคเคล้าวต่อผู้คนในท้องถิ่นต่างๆ แสดงถึงความสัมพันธ์ที่ดี ระหว่างการเดินทางแมคเคล้าวได้รับการต้อนรับอย่างอบอุ่นจากข้าราชการท้องถิ่นในระดับล่าง เมื่อมาถึงเมืองฮอด พ่อเมืองก็ออกมาต้อนรับ นำส้มสุกลูกไม้มาฝากพร้อมกับขอกฎที่เตรียมเรือนพักยังไม่เรียบร้อย เพราะไม่ทราบกำหนดการมาเยือนของแมคเคล้าว พร้อมกับขอให้พักอยู่ก่อนเพื่อจะส่งข่าวให้เจ้าหลวงทราบ แมคเคล้าวได้ชมว่า “...พวกเขาสุภาพและเอื้อเฟื้อ ทั้งยังให้ช้างอีกสี่ตัวเพื่อช่วย (ในการเดินทาง)...”²⁷ ข้าราชการกลุ่มแรกๆ ที่เดินทางเข้ามาสู่เชียงใหม่จากทางด่านพม่าจะได้รับคำสั่งให้หลีกเลี่ยงการสนทนาประเด็นทางการเมืองกับเจ้านายผู้ปกครอง หากถูกซักถามหรือขอความเห็นก็จะต้องชี้แจงว่าวัตถุประสงค์ของการเดินทางมาสำรวจก็เพื่อเปิดเส้นทางการค้า ไม่ได้รับอนุญาตให้แสดงความ

²⁵ The MacLeod, “Abstract Journal of an Expedition to Kiang Hung on the Chinese Frontier started from Moulmein on the 13th December, 1836”, *Journal of the Asiatic Society*, #72 -December, 1837, p.989-991, 1000.

²⁶ India Office, *Papers Relating to Macleod and Richardson Journal*, Parliamentary Papers, vol 46, 1868-69, p.7

²⁷ Ibid. p.21

เห็นทางการเมืองใดๆ อังกฤษพยายามไม่ยุ่งเกี่ยวกับปัญหาการเมืองภายในของเมืองต่างๆ ข้าราชการอังกฤษในตอนนี้แสดงความเป็นมิตรและเอาอกเอาใจเจ้านายพื้นเมืองมากตามคำสั่งที่ว่า “...จะต้องหาโอกาสทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ทำให้เจ้านายทราบว่าเราประจักษ์ในความเป็นมิตรและความรักเสรีภาพของพวกเขาอย่างยิ่ง...”²⁸

- อย่างไรก็ตามข้าราชการอังกฤษพบว่าบางครั้งเจ้านายแสดงท่าทีหวาดระแวงและพยายามกีดกันการเดินทางสำรวจเส้นทางไปเชียงตุงและเชียงรุ่งของตน ทำให้ดังกล่าวเป็นผลมาจากนโยบายของกรุงเทพที่เป็นศัตรูกับพม่าและเมืองบริวารของพม่า จึงทำให้เชียงใหม่ต้องทำหน้าที่คอยสอดส่องดูแลการเคลื่อนไหวของพม่า ไม่ให้เข้ามารุกรานเขตแดนไทย นอกจากนี้เจ้านายยังเกรงว่าหากปล่อยให้มีการติดต่ออย่างเสรีกับเมืองต่างๆ ทางตอนเหนือ จะทำให้เจ้านายของหรือสื่อที่ไม่พอใจการปกครองหรือนโยบายของเจ้านายล้านนาพาประชากรที่ถูกกวาดต้อนหรือเกลี้ยกล่อมให้มาตั้งถิ่นฐานในล้านนาอพยพกลับบ้านเมืองของตน

การที่อังกฤษแสดงท่าทีเป็นมิตรและไม่แทรกแซงทางการเมืองของล้านนาเป็นเพราะอังกฤษยังไม่ได้มีผลประโยชน์อย่างเต็มที่ในดินแดนเหล่านี้ ในระยะแรกยังไม่ได้มีสนธิสัญญาอย่างเป็นทางการระหว่างอังกฤษกับไทยเกี่ยวกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขต อังกฤษจึงไม่สนใจแทรกแซงอำนาจทางการเมืองและการศาลของท้องถิ่น แต่ยอมให้คนในบังคับของตนอยู่ภายใต้อำนาจการศาลท้องถิ่นทุกประการ²⁹ อังกฤษยอมรับอำนาจการปกครองของเจ้านาย แมกคั่วกล่าวคำว่า “...ข้าพเจ้าบอกพวกเขาว่า ข้าพเจ้ามาอย่างมิตร และหากพวกเขาไม่อนุญาต ข้าพเจ้าก็คงไม่ดึงดันไปแต่จะเดินทางกลับมะละแหม่งโดยไม่วอช้า...”³⁰ ข้าราชการอังกฤษอย่างร้อยเอกลาวเดสได้บันทึกถึงความประทับใจในชาวเชียงใหม่ไว้ว่า “...ชาวเชียงใหม่จะเป็นกลุ่มชนที่เจียมสงบและมีระเบียบเรียบร้อยที่สุด ข้าพเจ้าไม่ได้พบเห็นความวุ่นวายหรือการทะเลาะเบาะแว้งบนถนนเลย...”³¹

หลังจากสนธิสัญญาบาวริงพ.ศ. ๒๓๕๘ ท่าทีของอังกฤษต่อเชียงใหม่รวมทั้งรัฐล้านนาอื่นๆ เริ่มเปลี่ยนไป กงสุลอังกฤษคนแรกที่เดินทางขึ้นไปถึงเชียงใหม่ คือ เซอร์โรเบิร์ต ชอมบวร์ก ออกเดินทางจากกรุงเทพในวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๓ มีจุดประสงค์เพื่อ “...แสวงหาความรู้เกี่ยวกับดินแดนทางตอนในของสยาม...”³² บันทึกของชอมบวร์กกล่าวอย่างคร่าวๆ ถึงเมืองต่างรายทางที่หยุดพัก ไม่ค่อยมีรายละเอียดมากนัก ให้ความสนใจกับสภาพของตลาดการค้าและกิจกรรมต่างๆ ของ

²⁸ Ibid

²⁹ India Office, Ibid, p.8.

³⁰ T. E. Macleod, Ibid, p.28

³¹ U.K. Journal kept by Captain Lowndes, Superintendent of Police, British Burma, Whilst on a Mission to the Zungue Court, May 1871. F.O.69 / 55

³² Thailand, A Visit to Xiangmai, the Principal City of the Laos or Shan States, By Sir Robert H. Schomburgk, Fayap University Archives, p. 1.

ประชาชน ในขณะที่เดียวกันก็แสดงความสนใจที่จะรักษาผลประโยชน์ของคนในบังคับอังกฤษอย่างเต็มที่ เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่อังกฤษยึดครองพม่าตอนล่างได้แล้ว และเริ่มมีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นอย่างมากในดินแดนล้านนา จึงเริ่มมีท่าทีที่ก้าวร้าวและดูถูกดูหมิ่นเจ้านายและคนพื้นเมืองมากขึ้น

อังกฤษทุ่มความสนใจมาที่เชียงใหม่และเมืองอื่นๆของล้านนามากขึ้น เมื่อคนในบังคับอังกฤษที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน ค้าขายและลงทุนธุรกิจป่าไม้มีปัญหาเกี่ยวกับเจ้านายขุนนางพื้นเมือง ต้องสูญเสียผลประโยชน์อันพึงได้รับเนื่องจากปัญหาโจรสลัดชายแดน คอยดักปล้นชิงทรัพย์ทำร้ายร่างกาย ปัญหาการทำป่าไม้ที่ไม่มีระบบระเบียบ และความไม่มีประสิทธิภาพในการปกครองของกลุ่มเจ้านายขุนนาง³³ รัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนให้อำนาจแก่กงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ ในการเรียกร้องและบังคับให้รัฐบาลไทยแก้ไขปัญหาดังกล่าวในฐานะที่เป็นเจ้าอธิราชของล้านนาหรือที่กรุงเทพฯ เรียกว่า “หัวเมืองประเทศราชภาคเหนือ” หรือ “ลาวพุงดำ” เกิดเป็นกรณีพิพาทอย่างยืดเยื้อระหว่างนายโทมัส นอกซ์ กงสุลอังกฤษกับเสนาบดีและข้าราชการไทย จนรัฐบาลไทยหันไปร่วมมือกับรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย แก้ปัญหาร่วมกันโดยทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๔๑๖ แม้สนธิสัญญานี้จะให้ผลเป็นที่พอใจของรัฐบาลกรุงเทพ แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ตามที่อังกฤษต้องการ จึงต้องมีการทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ ๒ ในปีพ.ศ. ๒๔๒๖ กับรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอน โดยตามสัญญานี้ระบุให้มีรองกงสุลอังกฤษประจำอยู่ที่เชียงใหม่เพื่อดูแลผลประโยชน์ของคนในบังคับอังกฤษ ต่อมาเปลี่ยนเป็นตำแหน่งกงสุลประจำเชียงใหม่และเมืองสำคัญอื่นๆด้วย³⁴

กงสุลอังกฤษและข้าราชการประจำสถานกงสุลได้ช่วยสร้างเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจอย่างยิ่ง กงสุลจะต้องทำรายงานการค้าของเมืองสำคัญๆในล้านนาเป็นประจำทุกปี และเมื่อมีโอกาสกงสุลจะเดินทางไปตามเมืองต่างๆ เพื่อสำรวจสภาพภูมิศาสตร์ ตลาดการค้า ตลอดจนสถานการณ์ทางการเมือง จุดมุ่งหมายหลักก็เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของอังกฤษ ส่งเสริมการค้าขายการค้าและปกป้องคุ้มครองคนในบังคับ และดูแลไม่ให้มหาอำนาจอื่นเข้ามาแทรกแซงจนกระทบกระเทือนผลประโยชน์ของอังกฤษ มีการจดบันทึกเป็นรายงานที่ละเอียดละออ มีสถิติและตารางประกอบ ให้ข้อมูลจากการสังเกตด้วยตนเองและการสอบถาม มีความต่อเนื่องและชัดเจน เอกสารทางราชการของอังกฤษเหล่านี้มีประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ของล้านนา ช่วยเพิ่มเติมข้อมูลที่ขาดหายไปจากเอกสารของรัฐและเอกสารท้องถิ่น สามารถนำข้อมูลมาเปรียบเทียบกันเพื่อ

³³ รัตนพร เศรษฐกุล, “สงครามประเทศในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๑๖-๒๔๔๐” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔, หน้า ๒๖-๓๖.

³⁴ Ratanaporn Sethakul, “Political, Social and Economic Changes in the Northern States of Thailand, As a Result from the Chang Mai Treaties of 1874 and 1883” Unpublished Ph.D. dissertation, Northern Illinois University, 1989.

วิเคราะห์หาข้อเท็จจริงได้ ยกตัวอย่าง เช่น เอกสารรายงานกบฏพญาปราบและกบฏเจ็วเมืองแพร่³⁴ ซึ่งเอกสารของรัฐมีความแตกต่างกับเอกสารอังกฤษอยู่หลายส่วน

ทัศนะของข้าราชการอังกฤษที่ประจำอยู่ที่เชียงใหม่จะค่อยๆเปลี่ยนไปตามยุคสมัยและสถานการณ์ รองกงสุลคนแรกคือ นายเอ็ดเวิร์ด บี กูด เข้ามารับตำแหน่งในปีพ.ศ ๒๔๑๖ มีทัศนะในทางลบกับเจ้านาย เนื่องจากเลขประจำอยู่ที่กรุงเทพและทำงานร่วมกับกงสุลโทมัส นอกซ์ซึ่งขัดแย้งกับรัฐบาลไทยอย่างรุนแรงเกี่ยวกับกรณีในบังคับอังกฤษที่เชียงใหม่ กูดจึงมีความรู้สึกที่ไม่ดีต่อเจ้านายของเชียงใหม่ ทำให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงในช่วงแรก ในระยะต่อมาเมื่อข้าราชการอังกฤษใช้เวลาอยู่ในเชียงใหม่มากขึ้น เข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น ตลอดจนเกิดปัญหาขัดแย้งกับรัฐบาลสยามซึ่งเกรงการขยายอำนาจของอังกฤษ กงสุลอังกฤษจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงท่าทีมาเห็นใจและเข้าใจเจ้านายมากขึ้น มองเหตุการณ์ต่างๆด้วยใจเป็นธรรมและวิเคราะห์ด้วยเหตุด้วยผลมากกว่าอคติ นายวิลเลียม เอ วูด กงสุลอังกฤษประจำเชียงใหม่ตั้งแต่ปีพ.ศ ๒๔๔๘-๒๔๖๘ ผู้เขียนหนังสือเกี่ยวกับเมืองไทยและเชียงใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือชื่อ Consul In Paradise เป็นหนังสือที่เล่าถึงเหตุการณ์ที่ได้ประสบในช่วงเวลาที่รับราชการอยู่ในภาคเหนือ เป็นหนังสือที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเชียงใหม่และเมืองต่างๆอย่างละเอียด มีการให้ข้อสังเกตที่น่าสนใจ นำเสนออย่างมีชีวิตชีวาและสนุกสนาน แสดงถึงทัศนคติที่ดีต่อท้องถิ่นที่ตนอยู่

กลุ่มที่สองคือ นักสำรวจและนักท่องเที่ยว ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มีนักสำรวจและนักท่องเที่ยวเดินทางมาสู่เชียงใหม่และเมืองใกล้เคียงด้วยวัตถุประสงค์ต่างนานา เอกสารบันทึกของคนเหล่านี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ ของเชียงใหม่ในสมัยนั้น บันทึกของนักสำรวจคนสำคัญที่ได้รับการยกย่องว่า เป็นงานเขียนเกี่ยวกับภาคเหนือของไทยที่สำคัญที่สุดฉบับหนึ่งร่วมกับบันทึกของนายแพทย์เดวิด ริชาร์ดสัน คือ บันทึกของโฮลด์ ฮัลเลตต์ที่ต่อมาตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ A Thousand Miles on An Elephant in the Shan States ตีพิมพ์ครั้งแรกในปีพ.ศ ๒๔๒๘

ฮัลเลตต์เป็นนักสำรวจเพื่อสร้างเส้นทางรถไฟจากพม่าผ่านภาคเหนือของไทยไปยังจีน บันทึกของฮัลเลตต์นอกจากคำบรรยายอย่างละเอียดละออแล้ว ยังมีแผนที่การเดินทางจากเมืองสู่เมือง ตั้งแต่มะละแหม่งของพม่าไปจนถึงเชียงใหม่และเมืองใกล้เคียง ฮัลเลตต์ได้บรรยายถึงสภาพภูมิศาสตร์ ภูมิประเทศ ระบบการเมืองการปกครอง สภาพเศรษฐกิจการค้า ประเพณีวัฒนธรรม ศาสนาและความเชื่อของท้องถิ่น กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ตำนานประวัติศาสตร์ท้องถิ่น พร้อมด้วยการวิเคราะห์ตามทัศนะแบบตะวันตกของตน สิ่งที่น่าสนใจคือ ฮัลเลตต์แม้จะไม่ยกย่องเจ้านายชาวเมืองเชียงใหม่แต่ก็

³⁴ U.K., Shan Rising, F.O. ๐28 / 233 / 280, 10 October 1902.

ไม่ได้แสดงอาการดุจคูดุหมิ่น ในทางตรงกันข้ามกลับมีทัศนคติในทางลบกับชนชั้นปกครองไทยที่กรุงเทพ³⁶ ข้อมูลทางด้านการค้าของฮัลเลตต์ถูกวิจารณ์ว่าเกินความจริง เนื่องจากฮัลเลตต์ต้องการให้อังกฤษสร้างทางรถไฟไปถึงจีน จึงให้ภาพตลาดการค้าขนาดใหญ่ และบิดเบือนสภาพที่แท้จริงเกี่ยวกับภูมิประเทศและปริมาณการค้า

นักเดินทางที่มีผลงานแพร่หลายและเป็นประโยชน์สำหรับผู้ศึกษาประวัติศาสตร์เชียงใหม่และเมืองอื่นๆของล้านนาอีกผู้หนึ่งคือ คาร์ล บอค์ ชาวเยอรมันที่เดินทางเข้ามาเพื่อสำรวจธรรมชาติ วิทยาศาสตร์และพืชในดินแดนตอนเหนือของไทย โดยได้รับความช่วยเหลือจากกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพและได้รับอนุญาตจากรัฐบาลไทยซึ่งมีคำสั่งให้เจ้านายขุนนางท้องถิ่นอำนวยความสะดวกในเรื่องที่พัก เสนียงอาหารและพาหนะ เช่นเดียวกับบันทึกของฮัลเลตต์ บอค์บรรยายถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ สภาพบ้านเมือง วิธีการดำรงชีวิต กลุ่มผู้คนตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีท้องถิ่นที่ได้พบเห็น แต่ไม่เน้นสภาพทางภูมิศาสตร์และการเดินทางเท่าของฮัลเลตต์ หากเปรียบเทียบทัศนะของนักสำรวจทั้งสองคนจะเห็นว่า ฮัลเลตต์จะมีทัศนคติเชิงใหม่เหมือนกับข้าราชการอังกฤษที่มาจากพม่า มีความเข้าใจและยอมรับสิ่งที่ได้พบเห็น ไม่แสดงอาการดุจคูดุหมิ่นชาวบ้านชาวเมืองในขณะที่บอค์จะเหมือนกับข้าราชการอังกฤษที่มาจากกรุงเทพ ซึ่งมีทัศนคติในทางลบกับเจ้านายชาวเมืองมาตั้งแต่แรก กรณีของบอค์นี้เกิดความขัดแย้งกับเจ้านายท้าวขุนจนเกิดการฟ้องร้องกันขึ้น เจ้าหลวงเชียงใหม่ถึงกับร้องเรียนไปทางกรุงเทพว่า

...แต่คนชาติฝรั่งขึ้นมาที่เมืองเชียงใหม่คนใด ถึงจะรับรองเสีย
ดูให้ดีอย่างไร คงจะหาเหตุการให้มีความรอนใจให้แก่
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงทุกครั้ง อนึ่งมิสป็อกขึ้นไปเมือง
เชียงใหม่ครั้งนี้ เทียวเก็บเอาพระพุทธรูปหล่อด้วยทองเหลือง
เปนของเก่าแก่สำหรับบ้านเมืองที่ได้เข่นับถือมาแต่ก่อนๆ
เอาลงมาเป็นอันมาก...³⁷

นักสำรวจอื่นๆที่ได้ทำบันทึกการเดินทางที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เชียงใหม่และเมืองใกล้เคียง คือ อาติบิลด์ โรส ลาเวนสัน เขียนเรื่อง *Among the Shans* ได้เดินทางสำรวจจากทางพม่า มีจุดมุ่งหมายที่จะหาเส้นทางรถไฟไปจีนเช่นเดียวกับฮัลเลตต์ และเจมส์ แมกคาร์ธีย์ ซึ่งเป็นนักสำรวจที่ได้รับราชการเป็นเจ้ากรมแผนที่ในปีพ.ศ. ๒๔๒๘ และได้รับคำสั่งให้ทำแผนที่ทั่วไปสำหรับเมืองไทย รวมไปถึงเชียงใหม่และเมืองต่างๆในภาคเหนือ ช่วงเวลาที่สำรวจนั้นอยู่ใน

³⁶ Hott Hallett A. *Thousand Miles on an Elephant in the Shan States*. (Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1890) p.411.

³⁷ ร.ศ. ๒๑.๑๒ น/๑ สุกอภัยเจ้านครเชียงใหม่ถึงกรมพระปราบปรามเมืองบริวารมณฑลพายัพ

ราวพ.ศ ๒๔๓๖ ต่อมาได้เรียบเรียงเป็นบันทึกการเดินทางสำรวจชื่อ *Surveying and Exploring in Siam* ได้บรรยายถึงสิ่งที่ได้พบเห็นในระหว่างการทำงานมีรายละเอียดที่น่าสนใจมากเช่นกัน

เอกสารตะวันตกที่น่าสนใจมากอีกกลุ่มหนึ่งเป็นของมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนา มิชชันนารีอเมริกันประจำเชียงใหม่เป็นนักบันทึกประวัติศาสตร์ที่สำคัญและควรยกย่อง การที่คนเหล่านี้มาประจำอยู่ในเชียงใหม่เป็นเวลานาน ทำให้มีเวลาที่จะเรียนรู้ภาษา ขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรมท้องถิ่น จึงสามารถให้ข้อมูลประวัติศาสตร์สังคมร่วมสมัยได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามมิชชันนารีมีจุดประสงค์เพื่อการเปลี่ยนคนเชียงใหม่ให้เป็นคริสเตียน ซึ่งเป็นศาสนาที่ดีที่สุดสำหรับมิชชันนารีในขณะนั้น โลกของมิชชันนารีมีเพียง ๒ สี คือ ดำและขาว ความเชื่อถือผีและพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่ผิด เป็นความเชื่อถือที่ทำให้คนล้าหลังมลาย ไร้ประโยชน์ จำเป็นต้องทำลายให้หมดสิ้น ทำให้คนหันมารับคริสตศาสนาซึ่งเป็นศาสนาของอารยชนผู้เจริญแล้ว ยิ่งไปกว่านี้มิชชันนารียังเห็นว่าการจะรับเอาศาสนาใหม่จำเป็นต้องเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตให้เป็นอารยแบบตะวันตกเสียก่อน เป็นเหตุให้มิชชันนารีนำการศึกษาและการแพทย์แบบตะวันตกเข้ามาเพื่อหล่อหลอมให้คนเชียงใหม่เป็นอารยชนแบบตะวันตกและพร้อมที่จะรับนับถือคริสตศาสนา

หากจะตัดเอาอคติที่เกิดจากความรู้สึกเหนือกว่าที่คนผิวขาวมีต่อคนผิวสีและทัศนคติแบบ *White Man's Burden* ที่ปรากฏอยู่เสมอในเอกสารของมิชชันนารีออกไปแล้ว ข้อมูลของมิชชันนารีเป็นข้อมูลที่มีประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมหรือประวัติศาสตร์มวลชนของเชียงใหม่เป็นอันมาก เอกสารของมิชชันนารีมีการจดบันทึกอย่างละเอียดลึกซึ้งยิ่งกว่าเอกสารของนักสำรวจและนักเดินทาง เพราะมิชชันนารีมีเวลาที่จะพินิจพิจารณาสิ่งที่ตนเองได้พบเห็นและรับรู้ ข้อมูลของมิชชันนารีนั้นหลากหลาย ประกอบไปด้วยทุกแง่มุมของเชียงใหม่

มิชชันนารีหลายคนเขียนบันทึกเรื่องราวการทำงานของตนหรือสิ่งที่ตนได้พบเห็นในเชียงใหม่ ที่สำคัญ คือ หนังสืออัตชีวประวัติของศาสนาจารย์คาเนียล แมคกิลเวรี เรื่อง *A Half Century Among the Siamese and the Lao* เป็นงานเขียนเกี่ยวกับเชียงใหม่ที่ดีที่สุดในแง่ของความละเอียดลึกซึ้งและลำดับขั้นตอน เพราะผู้เขียนเป็นมิชชันนารีคนแรกที่เข้ามาประจำอยู่ที่เชียงใหม่ตั้งแต่พ.ศ ๒๔๑๑ ได้รับการยอมรับจากเจ้านายและชาวบ้านชาวเมือง และเป็นผู้ที่อยู่เชียงใหม่ยาวนานที่สุด นอกจากนี้แมคกิลเวรียังได้เขียนบทความเกี่ยวกับเชียงใหม่และล้านนาลงในหนังสือพิมพ์ *North Carolina Presbyterians* เล่าเรื่องต่างๆที่ตนได้พบเห็น ให้ข้อมูลเชิงพรรณนาอาหารอย่างละเอียดละออ เช่น อาหารการกินของคนเชียงใหม่ และขนบธรรมเนียมต่างๆที่ได้พบเห็นประจำวัน งานเขียนของแมคกิลเวรีสะท้อนถึงทัศนะของชาวตะวันตกต่อวัฒนธรรมเชียงใหม่ได้อย่างดี ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายที่จะเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของประชาชน เริ่มตั้งแต่การบริโภคว่า

...เราไม่คิดว่าเป็นการไร้ค่า ที่มีมิชชันนารีจะกระทำทุกอย่างที่ทำได้

เพื่อปรับปรุง (การปลูก)ผลไม้ชนิดต่างๆ หรือของฟุ่มเฟือยสำหรับ
ชีวิต เพื่อปลูกฝังรสนิยมของประชาชน และกระตุ้นให้ฝึกลำโพงที่
จะปรับปรุงสภาพการณ์ทางสังคมไปพร้อมกับสภาพการณ์ทาง
ศีลธรรม หากคนดำรงชีพอย่างปานเถื่อนก็ยากที่จะพัฒนาอะไรอย่างอื่น
ขึ้นมาจากพวกเขาได้นอกจากความป่าเถื่อน...¹⁸

ความรู้สึกว่าตนเองเจริญกว่าและเหนือกว่าคนอื่น ทำให้มิชชันนารีปฏิบัติตัวเหมือนเจ้านายในระบบอุปถัมภ์ไปโดยปริยาย มิชชันนารีใช้ความเป็นชาวต่างชาติที่ได้รับการคุ้มครองเป็นพิเศษจากกงสุลทำให้เจ้านายขุนนางเกรงใจ ใช้อำนาจทางเศรษฐกิจในการจ้างงาน การช่วยเหลือคนยากจน ผู้ขาดแคลนและความสามารถทางวิชาการแบบตะวันตกทำให้คนเป็นที่พึ่งของชาวบ้านทุกระดับ ทำให้ได้ความเชื่อถือไว้วางใจ ความเกรงอกเกรงใจไปจนถึงความจงรักภักดีจากคนในระดับล่างที่เป็นลูกจ้างหรือคนใช้ เอกสารของมิชชันนารีจะแสดงทัศนคติที่เหนือกว่าคนพื้นเมืองอยู่เสมอ

มิชชันนารียังได้ผลิตเอกสารที่น่าสนใจสำหรับสตรีศึกษา ได้แก่บทความที่เขียนโดยมิชชันนารีหญิงที่เชียงใหม่และเมืองอื่นๆ ตีพิมพ์ในหนังสือวารสาร Woman's Work For Woman ให้อารยะเยือกเกี่ยวกับฐานะของผู้หญิง และบทบาทของผู้หญิงในครัวเรือนอย่างละเอียดและมีชีวิตชีวา ถึงขั้นที่เล่าถึงการทำงานของผู้หญิงตั้งแต่ลืมตาตื่นถึงเข้านอน การเพาะปลูก การทอผ้า การปรุงอาหารและการเลี้ยงดูบุตรและผู้ชาย¹⁹ มิชชันนารีนี้นับมีบทบาทอย่างมากในการส่งเสริมการศึกษาของผู้หญิง ให้ความสำคัญแก่ผู้หญิงในการเป็นผู้นำของครอบครัว ในสังคมเชียงใหม่ที่มิชชันนารีประทับใจอย่างยิ่งที่ได้พบว่า ผู้หญิงนั้นเป็นที่ยอมรับในครอบครัวอย่างมากต่างจากสังคมเอเชียโดยทั่วไป เอกสารของมิชชันนารีแสดงถึงความพยายามที่จะยกฐานะของผู้หญิงให้ทัดเทียมกับผู้ชายด้วยการให้การศึกษาและให้โอกาสในการทำงานนอกบ้าน

การที่มิชชันนารีต้องคลุกคลีกับคนในระดับล่างแต่ในขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเจ้านายขุนนาง ทำให้มิชชันนารียังมีความรู้เกี่ยวกับสังคมเชียงใหม่เป็นอย่างดี ทัศนะและการมองโลกแบบตะวันตกทำให้มิชชันนารีจับต้องและบันทึกเรื่องราวที่คนท้องถิ่นไม่เห็นว่าสำคัญหรือควรค่าแก่การบันทึกอย่างละเอียด ยกตัวอย่างเช่น เรื่องสภาพดินฟ้าอากาศ ข้าวยากหมากแพง ไฟไหม้และน้ำท่วมที่มิชชันนารีได้บันทึกไว้อย่างดี กล่าวถึงความเดือดร้อนและความเสียหายของประชาชน เป็นเรื่องที่ไม่ปรากฏในเอกสารราชการไทยมากนัก

¹⁸ Daniel McGilvary, NCP, Payap University Archives, March 2, 1870.

¹⁹ Payap University Archives, "The Laos Woman", Woman's Work for Woman, vol. 23, May, 1908, p. 105.

คงจะไม่ผิดนักหากจะกล่าวว่าไทยเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเข้าสู่เชียงใหม่ ด้วยแรงหนุนจากอำนาจจักรวรรดินิยม ทำให้อำนาจการปกครองของเจ้านายสิ้นสุดลง ระบบบริหารราชการถูกควบคุมโดยข้าราชการไทยจากกรุงเทพ ทำให้เชียงใหม่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรไทย ในขณะที่อังกฤษและชาติตะวันตกอื่นๆ นำเอาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทั้งทางตรงและทางอ้อมเข้าสู่เชียงใหม่ด้วยการลงทุนอย่างมหาศาลของบริษัทป่าไม้อังกฤษ การกระตุ้นตลาดแรงงาน ส่งเสริมการผลิตเพื่อขาย การสร้างพ่อค้านายทุนเงินและการนำเข้าสินค้าสำเร็จรูปนานาชนิดจากต่างประเทศ ส่วนแรงกระตุ้นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้นเกิดจากผลงานทางการแพทย์และการศึกษาของมิชชันนารีอเมริกัน ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเชียงใหม่ทันสมัยขึ้น เปลี่ยนแปลงความคิดความเชื่อแบบจารีตของตนเอง แม้จะเป็นไปอย่างช้าๆ แต่เมื่อการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นพร้อมๆ กันในหลายๆ ด้าน ก็กลายเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน

เอกสารของไทยและตะวันตกล้วนมีค่าในการศึกษาประวัติศาสตร์เชียงใหม่ควบคู่ไปกับเอกสารพื้นบ้านพื้นเมือง ในแง่ของการบันทึกข้อมูลเอกสารเหล่านี้มีจุดเด่นต่างๆ กันไป ช่วยเสริมให้การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เชียงใหม่รอบด้านยิ่งขึ้น ทำให้ผู้ศึกษาสามารถตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลในแต่ละเรื่อง เพิ่มเติมรายละเอียดที่หลากหลาย จากการศึกษาจำกัดเพียงประวัติศาสตร์การเมืองก็สามารถศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ สังคมและภูมิปัญญาของเชียงใหม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นเอกสารพื้นเมืองหรือเอกสารของต่างชาติผู้ศึกษาต่างต้องประเมินค่าและวิพากษ์ข้อมูล ต้องให้ความสนใจแก่ภูมิหลังและทัศนะของผู้รวบรวมหรือบันทึกเพื่อจะสามารถใช้ข้อมูลได้อย่างถูกต้องแม่นยำที่สุดเท่าที่จะทำได้

ประวัติศาสตร์เชียงใหม่ในลำดับต่อไปนี้ศึกษาจากข้อมูลเอกสารไทยในห้องเก็บเอกสารเก่าหอวชิรญาณ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ และแผนกเอกสารเก่ากระทรวงยุติธรรมที่กรุงเทพ ส่วนเอกสารตะวันตกนั้นมาจาก Public Record Office ที่กรุงลอนดอนและหอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยพายัพ ขอบเขตที่นำเสนอเป็นประวัติศาสตร์สมัยจารีตของเชียงใหม่ก่อนการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เขียนต้องการเสนอภาพในอดีตของเชียงใหม่ทั้งในแง่การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม กล่าวได้ว่าเป็นภาพของเชียงใหม่ในอดีตก่อนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการแทรกแซงทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมจากภายนอกและปฏิกิริยาจากภายในที่สนองต่อการแทรกแซงดังกล่าว

หลังจากถูกพม่ายึดครองในปีพ.ศ ๒๑๐๑แล้ว ดินแดนล้านนาไม่เคยฟื้นคืนฐานะเป็น อาณาจักรอิสระดังเดิมอีกเลย ความเป็นล้านนาในทางการเมืองถูกปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์จนสิ้นสุดลง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองประเทศราช ภาคเหนือในพ.ศ ๒๔๔๒ วัฒนธรรมล้านนาแม้จะไม่ถูกยกเลิก แต่ก็ถูกแทรกแซงเบียดบังด้วยวัฒนธรรมจากเมืองหลวงและชาติตะวันตก หลังจากเจ้าเจ็ดคนเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพแล้ว หนังสือประวัติศาสตร์ล้านนาที่เขียนโดยข้าราชการไทยไม่เคยระบุชื่อล้านนาอีกเลย แต่จะแจกแจงเป็นเมือง เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ และน่าน ซึ่งถือว่าเป็นหัวเมืองประเทศราชที่จะควบคุมดูแลเมืองเล็ก เมืองน้อยที่อยู่ทางเหนือ ที่สำคัญ เช่น พะเยา เชียงราย และแม่ฮ่องสอน เมืองที่ถือว่าสำคัญที่สุดในภาคเหนือของไทย คือ เชียงใหม่

ที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์

เชียงใหม่เป็นเมืองเอกของหัวเมืองประเทศราชภาคเหนือซึ่งเป็นส่วนใหญ่ของอาณาจักร ล้านนาในอดีต ปัจจุบัน คือ ๘ จังหวัดในภาคเหนือตอนบน ได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน เชียงราย พะเยา และแม่ฮ่องสอน เขตแดนดั้งเดิมนั้นทางเหนือและตะวันตกเฉียงเหนือติดต่อกับรัฐไทใหญ่ ทางตะวันออกติดต่อกับอาณาจักรล้านช้างหรือลาว ทางใต้ติดต่อกับอาณาจักรไทย และทางตะวันตกติดต่อกับพม่า สันผืนดินของล้านนาถูกแบ่งแยกจากกันโดยเทือกเขาที่ทอดยาวเหนือใต้ เป็นต้นน้ำที่สำคัญ ๔ สาย คือ ปิง วัง ยม และน่าน ซึ่งให้ความอุดมสมบูรณ์แก่ดินแดนที่ราบสองฝั่งลำน้ำ เหมาะสำหรับการเพาะปลูกและตั้งถิ่นฐาน เชียงใหม่และเมืองสำคัญอื่นๆจะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเหล่านี้ นอกจากนี้แม่น้ำยังใช้เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองต่างๆ และระหว่างล้านนากับอาณาจักรไทย การเดินทางในสมัยก่อนนั้นไม่สะดวกเท่าใดนัก ดังมีผู้บันทึกการเดินทางจากกรุงเทพถึงเชียงใหม่ไว้ว่า⁴⁰

...การเดินทางช่วงฤดูฝนจะกินเวลา ๒๐-๒๕ วัน แต่การเดินทาง
กลับนั้นล่าช้า บางครั้งถึง ๔๕ วัน แต่ถ้าสภาพแวดล้อมเหมาะสม
สมอาจจะใช้เพียง ๔๕-๖๐ วัน...

สภาพภูมิศาสตร์มีบทบาทสำคัญยิ่งในการกำหนดรูปแบบทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของเชียงใหม่ การที่เมืองต่างๆถูกแบ่งแยกโดยสภาพภูมิประเทศที่เป็นภูเขาและที่ราบหุบเขา ทำให้ไม่อาจรวมตัวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมืองได้โดยง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยเจ้าเจ็ดคน ระยะเวลาที่เจ้ากาวิละและน้องชายแบ่งกันปกครองเมืองต่างๆ แต่ละเมืองจะมีอำนาจปกครองตนเอง

⁴⁰ U.K., Journal Kept by Captain Lowmides, Superintendent of Police, British Burma, Whilst on Mission to the Zameen Court (Lowmides ' Journal)
H.O. 69 / 55, 27th March to 30th May 1871.

และมักไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของเมืองอื่นๆ แต่จะมีการให้ความช่วยเหลือภัยที่ด้อยอาศัยกัน เป็นบ้านที่เมืองน้องมาโดยตลอด

อนึ่งการรวมตัวกันของเมืองต่างๆก่อตั้งเป็นอาณาจักรอิสระอีกครั้งหนึ่งนั้นเป็นไปได้ยาก เพราะมีเพื่อนบ้านที่เข้มแข็งอย่างไทยและพม่าขนาบอยู่ ทั้งสองต่างตระหนักถึงความสำคัญทางการเมืองและทางยุทธศาสตร์ของล้านนาในฐานะแหล่งชุมก้ำกึ่งคนและฐานทางการทหาร พม่าเห็นว่าการควบคุมล้านนาเป็นการประกันเสถียรภาพทางการเมืองของหัวเมืองประเทศราชไทยใหญ่ของตน สามารถใช้เป็นฐานกำลังที่จะโจมตีเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งประสบความสำเร็จมาแล้วในการยึดครองกรุงศรีอยุธยาในปีพ.ศ. ๑๕๖๘ และพ.ศ. ๑๗๖๗ ส่วนอาณาจักรไทยพยายามยึดครองล้านนาเพื่อเป็นกำแพงป้องกันภัยจากพม่า ผลก็คือ ล้านนาตกเป็นเหยื่อของพม่าและไทยมาโดยตลอด ล้านนาเองก็เล่นกลยุทธ์หลอกล่อพม่ากับไทย ในเจอร์ เบร์ลีย์เสนอว่า ล้านนาขึ้นเป็นประเทศราชของกรุงเทพเพราะกรุงเทพเข้มแข็งและอยู่ใกล้กว่าอังวะ⁴¹ ข้อเสนอดังกล่าวนี้ไม่น่าจะถูกต้องเพราะไทยสามารถปกครองล้านนาอยู่ได้เพียงช่วงระยะเวลาสั้นๆ ขณะที่พม่ายึดครองล้านนาเป็นประเทศราชอยู่ได้กว่าสองร้อยปี แม้กรุงเทพจะใกล้กว่าอังวะ แต่การเดินทางล่องขึ้นไปตามลำน้ำทางเหนือก็ยากลำบากไม่น้อย ดังนั้นน่าจะเป็นไปได้ว่า การที่ล้านนาหันไปเอาใจฝักใฝ่กับกรุงเทพเป็นเพราะนโยบายประนีประนอมและเอาอกเอาใจของกรุงเทพมากกว่า

ที่ตั้งของเชียงใหม่อยู่ในดินแดนตอนในและห่างไกลจากเมืองหลวงของศูนย์กลางอำนาจอื่นๆ สภาพภูมิประเทศเป็นบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำและหุบเขา จึงมีผลให้เศรษฐกิจของเชียงใหม่เป็นเศรษฐกิจการเกษตรแบบเลี้ยงดูตนเอง โดยมีการติดต่อค้าขายระหว่างเมืองและการค้าทางไกลตามฤดูกาลที่สม่ำเสมอ การปลูกข้าวเป็นอาชีพหลักของประชาชน สมัยก่อนนั้นมีพื้นที่นาจำนวนมากมาสำหรับการเพาะปลูกเลี้ยงดูประชากร ที่ดินที่อุดมสมบูรณ์และปริมาณน้ำที่พอเพียง ส่งเสริมให้มีการทำนาค้าตามที่ราบหุบเขา ขณะที่คนบนดอยบางกลุ่มปลูกข้าวไร่ ประชากรของเชียงใหม่ส่วนใหญ่เป็นชาวนาที่มีชีวิตผูกพันกับที่ดิน ส่งผลต่อโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมแบบจารีตของเชียงใหม่มาโดยตลอดจนถึงการเปลี่ยนแปลงในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙

ระบบการปกครองของเชียงใหม่

ตั้งแต่สมัยของพระเจ้ากาวิละจนถึงการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปีพ.ศ. ๒๔๔๐ ระบบการปกครองของเชียงใหม่ส่วนใหญ่ในขั้นพื้นฐานไม่เปลี่ยนแปลง เชียงใหม่เป็นเมืองศูนย์กลางของหัวเมืองประเทศราชภาคเหนือของไทย มีอำนาจมาก

⁴¹ Nigel Brailey, Ibid, p.47.

กว่าเมืองอื่นๆ คือ ลำพูน ลำปาง (ชื่อเดิมละคอน) แพร่และน่าน ซึ่งต่างปกครองเป็นอิสระแก่กัน และมีอำนาจปกครองเมืองเล็กเมืองน้อยที่เป็นบริวาร เมืองต่าง ๆ ไม่ว่าเล็กหรือใหญ่มีอำนาจในการปกครองภายใต้ระบอบอัตตาธิปไตยของเจ้านาย ลำดับชั้นในระบบบริหารราชการของเชียงใหม่ มี ๓ ชั้นด้วยกัน คือ เจ้าชั้นห้าใบ⁴² เป็นผู้ปกครองสูงสุดประกอบด้วย เจ้าหลวง และเจ้าอื่น ๆ อีก ๔ ตำแหน่ง ได้แก่ เจ้าหอหน้าหรือเจ้าอุปราชา เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร และเจ้าหอเมืองแก้วหรือเจ้าบุรีรัตน์ เจ้าชั้นห้าใบนับว่าเป็นผู้มีอิทธิพลมากที่สุดในตระกูลเจ้านาย ในทางทฤษฎีเจ้าหลวงเชียงใหม่ซึ่งบางครั้งถูกเรียกว่า เจ้าชีวิตมีอำนาจเด็ดขาดและสูงสุด ได้รับการกล่าวขานว่าเป็น⁴³

...ผู้นำอิสระที่มีอำนาจเหนือคนในบังคับของตนและเหนือ
ทรัพย์สินรายได้เป็นผู้สร้างกฎหมายและบังคับใช้กฎหมาย
ควบคุมวัดวาอารามและมีพระสงฆ์เป็นผู้รับใช้ ไม่มีกองทัพบก
หรือกองทัพอากาศ แต่ถ้ามียี่สิบจะอยู่ภายในอำนาจของพระองค์
การปกครองเช่นนี้เป็นแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และผู้นำ
คือ กษัตริราช...

ในฐานะเจ้าผู้ปกครองเจ้าหลวงจะเป็นผู้ติดต่อสัมพันธ์กับเจ้าอื่น ๆ ที่ครองต่างเมืองเป็นศูนย์กลางระหว่างผู้นำท้องถิ่นกับกษัตริย์ที่กรุงเทพฯ เป็นผู้ที่มีอำนาจในการเสนอแต่งตั้งเจ้าชั้นห้าใบและตำแหน่งสำคัญ ๆ อื่น ๆ ต่อราชสำนักกรุงเทพฯซึ่งมักแต่งตั้งตามที่เสนอ เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแต่งตั้งเจ้าเมืองตากและเดินตามข้อเสนอของเจ้ากาวิละ⁴⁴ เจ้าหลวงจึงมีอิทธิพลในการช่วยเลื่อนตำแหน่งฐานะให้ต่ำเป็นที่โปรดปราน นอกจากบทบาทในการบริหาร เจ้าหลวงเป็นสัญลักษณ์ของความสามัคคีและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของเจ้านาย สืบทอดจาริตประเพณีโดยการเป็นประธานในงานพิธีสำคัญ ๆ เช่นประเพณีสงกรานต์ และการเลี้ยงผีเมืองประจำปี การสืบตำแหน่งขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ในวงศ์ตระกูล จะต้องเป็นเชื้อสายเจ้า มีอิทธิพลและมั่งคั่ง มีข้าทาสบริวารจำนวนมาก เป็นที่เคารพนับถือในหมู่ประชาชนและที่สำคัญคือได้รับการสนับสนุนจากกรุงเทพฯ⁴⁵

ในบรรดาเจ้าหลวงของเมืองต่างๆ เจ้าหลวงเชียงใหม่จะมีอิทธิพลมากที่สุด ได้รับความเชื่อถือให้ปกครองเมืองบริวารทั้งหลาย มีสิทธิมีเสียงอย่างมากในการเสนอแนะและรับรองการแต่งตั้งเจ้าชั้นห้าใบ ตัวอย่างเช่นในปีพ.ศ ๒๓๕๐ เจ้ามหาวงศ์ซึ่งต่อมาได้รับตำแหน่งเป็นพระเจ้านมโศตรประเทศเสนอกษัตริย์สยามแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๓ ให้แต่งตั้งเจ้าชั้นจากเชียงใหม่ไปเป็นเจ้าหลวงลำพูน ข้าม

⁴² ประณี ศิริธรรม, *นครเชียงใหม่ (เชียงใหม่ : สุริวงศ, ๒๕๐๖)* หน้า ๘๘

⁴³ U.K. *Mitchell's Report*, F.O ๐25/10/157, 15 February 1875

⁴⁴ สำนักนายกรัฐมนตรี, *ตำนานเมืองเชียงใหม่* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๕) หน้า ๑๐๔

⁴⁵ Holt Hallett, *Ibid.*, p.32

หน้าเจ้าหอหน้าเมืองลำพูนเอง⁴⁶ นอกจากนี้เจ้าหลวงเชียงใหม่ในฐานะผู้มีอาวุโสสูงและได้รับการยอมรับมากที่สุดในการบรรดาเจ้าหลวงยังต้องรับผิดชอบในการรักษาความสงบเรียบร้อย ตลอดจนแก้ปัญหาความขัดแย้งของเจ้านายทั้งหลายอีกด้วย

ชาวตะวันตกที่เข้ามาสู่ล้านนาในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ตั้งข้อสังเกตว่า เจ้าชั้นห้าใบมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจของเจ้าหลวงอยู่เสมอ⁴⁷ เจ้าหอหน้ามักเป็นผู้มีอิทธิพลมากกว่าเจ้านายคนอื่นๆ เพราะทำหน้าที่แทนเจ้าหลวงในยามที่เจ้าหลวงป่วยหรือระหว่างการรอแต่งตั้งเจ้าหลวงองค์ใหม่ หรือเจ้าหลวงไม่อยู่ แม้ในเวลาปกติเจ้าหอหน้าก็มักจะดูแลบริหารราชการของเมืองและควบคุมการเงิน ตลอดจนการติดต่อกับต่างประเทศ ร้อยเอกลาวเอดส์ ผู้บังคับการกองตำรวจของรัฐบาลอังกฤษที่พม่าต้องเข้าพบเจ้าหอหน้าก่อนที่จะพบเจ้าหลวง⁴⁸ คาร์ล บอค นักเดินทางสำรวจได้รับหนังสือเดินทางจากเจ้าหอหน้าอนุญาตให้เดินทางและให้ข้าราชการในที่ต่างๆอำนวยความสะดวกให้⁴⁹ บอวยังตั้งข้อสังเกตว่า การปกครองของเชียงใหม่ “...อยู่ภายใต้อำนาจของเจ้าอุปราช (เจ้าหอหน้า) หรือเจ้าคนที่สอง ได้รับความจงรักภักดีจากข้าทาสบริวารจำนวนมากกว่าเจ้าหลวง สามารถออกคำสั่งหรือถอนคำสั่ง (ของเจ้าหลวง) ได้...”⁵⁰

ในระดับรองลงมา คือ เจ้าสนามหลวง หรือ ที่ประชุมของเมือง ประกอบด้วยสมาชิกเป็นท้าวขุน ๓๒ คน มักเป็นเจ้านายระดับรองเสนอแต่งตั้งโดยเจ้าชั้น เจ้าสนามทำหน้าที่ตัดสินใจคดีความและจัดเก็บภาษีอากร⁵¹ บทบาทหน้าที่ของเจ้าสนามนั้นเหมือนกับเป็นผู้กำหนดนโยบายโดยการปรึกษาร่วมกันระหว่างชนชั้นปกครอง คือ เจ้านายและแสนท้าวพญาทั้งหลาย แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าสมาชิกสนามทุกคนจะมีอำนาจหน้าที่เท่าเทียมกัน หรือ มีสิทธิมีเสียงเท่าเทียมกันในการตัดสินใจนโยบาย โดยทั่วไปแล้วเจ้าสนามมักถูกครอบงำโดยเจ้าชั้นองค์ใดองค์หนึ่งอยู่เสมอ

ในระดับล่างสุด คือ ระดับหมู่บ้าน มีผู้ปกครองหมู่บ้านได้แก่ แก่บ้าน แคว่น ซึ่งอาจขึ้นอยู่กับเจ้านายหรือเจ้าสนามหลวง ผู้ปกครองระดับนี้มีบทบาทอย่างมากในการสนองตอบต่อความต้องการของเจ้านาย ทำหน้าที่เกณฑ์กำลังคน รวบรวมเสบียงหรือผลผลิตจากประชาชนที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลาง เช่น ที่แม่สะเรียงติดต่อกับเขตแดนพม่า แก่บ้านได้รับการแต่งตั้งจากเจ้าหลวงเชียงใหม่ มีหน้าที่สำคัญ คือ การเก็บค่าดอกไม้ การเก็บภาษีและร่วมเป็นหน้าที่ของผู้ปกครองหมู่บ้าน เมื่อมี “อาคยา” มาจากเจ้านาย แก่บ้านจะเป็นผู้เรียกเกณฑ์แรงงานชาวบ้านไปทำงานหรือไป

⁴⁶ หวัญ, ร. ๓ ข. ๑๒๐๖ เอกสารหมายเลข ๑๗ สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปางว่าด้วยการตั้งพระอุปราช

⁴⁷ Carl Bock, *Temple and Elephant: Travels in Siam 1881-1882* (London: Sampson Low, Macon, Searle and Riverton, 1885) p.226

⁴⁸ U.K., Lowndes' Journal, F.O. 69 / 55

⁴⁹ Carl Bock, *Ibid.*, p.250.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 226.

⁵¹ U.K., Hilderbrand's Report, F.O. 628 /10 /157.

รบ⁵² ภายในหมู่บ้านเก่าบ้านจะเป็นผู้ดูแลความสงบเรียบร้อย คัดสินข้อพิพาทเล็กน้อยๆ ส่วนเรื่องสำคัญต้องแจ้งไปยังเจ้าสนามหรือเจ้านาย

ในแต่ละหมู่บ้านเก่าบ้านต้องแสวงหาความร่วมมือจากชาวบ้านในการป้องกันโจรสลัด นอกจากนี้การปลูกข้าวนาค้าต้องการน้ำมากเป็นระยะเวลานาน เก้าบ้านจะต้องร่วมมือกับแก้มืองเก่าฝ่าย ขุนนายฝ่าย เลียบน้ำ และหมื่นลำนนา ดูแลการขุดลอกเหมืองฝ่าย ซ่อมแซมดีเหมืองฝ่าย และดูแลการส่งน้ำเข้ามาในหมู่บ้าน

ท้าวขุนในระดับหมู่บ้านโดยเฉพาะอย่างยิ่งเก้าบ้านแต่งตั้งโดยเจ้านายได้รับตำแหน่งพญาแสน และหมื่น⁵³ ได้รับที่ดิน ส่วนแบ่งในรายได้ของหมู่บ้านและค่าปรับค่าธรรมเนียมจากการตัดสินคดีความ ผู้ควบคุมดูแลระบบการชลประทานได้รับน้ำสำหรับที่นาของตน และข้าวจากชาวบ้านเป็นเครื่องตอบแทนการทำงาน⁵⁴

ในโครงสร้างการเมืองแบบนี้อำนาจถูกแบ่งให้แก่บุคคลต่าง ๆ ที่อาจเกี่ยวข้องโดยการแต่งงานหรือเป็นเครือญาติหรือเป็นผู้ที่มีความสามารถเป็นผู้นำ แม้จะมีลำดับชั้นของอำนาจจากเจ้าหลวงลงไปถึงท้าวขุนระดับต่ำสุด แต่ก็ไม่มีลำดับศักดิ์หน้าที่ตายตัวอย่างของไทย การควบคุมที่ดินเป็นเครื่องมือสำหรับควบคุมอำนาจของเจ้านายชนชั้นปกครองของเชียงใหม่เช่นเดียวกับรัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่น ๆ

ในสมัยอาณาจักรล้านนาเดิมกษัตริย์เป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมดและให้สิทธิการครอบครองที่ดินแก่ข้าราชการเป็นการตอบแทนในการรับราชการและรับใช้กษัตริย์ ที่นาเหล่านี้เรียกว่า **นาขุนราชการ** อยู่ภายใต้กรรมสิทธิ์ของขุนนางข้าราชการบาทที่ข้าราชการ ไม่อาจสืบทอดเป็นมรดกให้ลูกหลานเมื่อออกจากราชการที่ดินก็กลับไปสู่กษัตริย์ สิทธิในนาขุนราชการจะให้รายได้แก่เจ้าของในรูปของค่าเช่าภาษีส่วยและแรงงานเกณฑ์จากชาวนาซึ่งทำนาในที่นั้น โฮลด์ ฮัลเลต นักสำรวจเส้นทางรถไฟชาวอังกฤษซึ่งมาเชียงใหม่ในปีพ.ศ ๒๔๒๗ บันทึกไว้ว่า⁵⁵

ดินแดนทั้งหมดเป็นของเจ้าผู้มีอำนาจสูงสุดทั้งห้าคน
ซึ่งรวมกันเป็นรัฐบาล เขาทั้งหลายให้ที่ดินแก่เจ้านายและ
ขุนนางซึ่งจะได้รับข้าว ๑ ตะกร้าจากข้าวเชื้อที่ใช้ปลูก ๑ ตะกร้า
จากประชาชนเป็นภาษีที่ดินหรือค่าเช่าที่ดินที่ครอบครองนั้น...

⁵² U.K. Lowmadel, *Journal* 19.0.09/55

⁵³ รัตนาร เสรฐภักดิ์และคณะ การสืบราชสมบัติของชนเผ่าไทยในลุ่มแม่น้ำปิงจังหวัดเชียงใหม่ , (เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยพายัพ ๒๕๔๑) หน้า ๑๐

⁵⁴ เด่นเคียงกัน, หน้า ๒๕

⁵⁵ Hall et, pp.134-135

เพื่อนนักสำรวจของอัลเลต์อีกคนหนึ่งอ้างถึงเช่นกันว่าผู้คนจำนวนมากในเชียงใหม่ชอบตัวอยู่ในความคุ้มครองของเจ้าและยอมเป็นบริวารมีหน้าที่ทำงานให้เจ้านายซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ของตน⁵⁶

ระบบอุปถัมภ์เช่นนี้พบได้ในรัฐเกษตรกรรมแบบจารีตที่กรรมสิทธิในที่ดินเป็นของกลุ่มผู้มีอำนาจกลุ่มเล็ก ๆ นอกจากอำนาจเหนือที่ดินแล้วอุดมการณ์และความเชื่อของคนเชียงใหม่ก็มีลักษณะที่เอื้อต่อการพัฒนาระบบอุปถัมภ์ คนเชียงใหม่เชื่อถือและบูชาผีอารักษ์ประจำเมืองซึ่งสืบทอดมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายมาถึงสมัยเจ้าเจ็ดคน เป็นความเชื่อที่ถูกใช้โดยกลุ่มชนชั้นปกครองเพื่อรักษาอำนาจของตนเอง⁵⁷ มิชชันนารีอเมริกันซึ่งเข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในเชียงใหม่ตั้งข้อสังเกตว่า “ การบูชาผีหรือความกลัวผีเป็นคำสาปสำหรับดินแดนนี้...อิทธิพลของมันอยู่ทั่วทุกหนแห่ง...มันกำหนดพิธีกรรมสำหรับทุกเรื่องและทุกสิ่งในชีวิต...”⁵⁸ ชาวบ้านเชื่อว่าความเจ็บป่วย ความแห้งแล้ง และภัยพิบัติต่าง ๆ เกิดจากความโกรธของผี หากมีการบูชาบวงสรวงอย่างถูกต้องก็จะสามารถหลีกเลี่ยงได้ ผู้ปกครองของเชียงใหม่จึงอ้างสิทธิธรรมในการปกครองจากการเป็นผู้ประกอบพิธีกรรม ในฐานะเป็นตัวกลางระหว่างชุมชนชาวนาและผีอารักษ์เมือง เป็นหน้าที่พิเศษของกลุ่มชนชั้นปกครองโดยที่ชาวบ้านไม่อาจทำได้⁵⁹ ในสภาพการณ์เช่นนี้เจ้านายขุนนางจึงสามารถสร้างความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์กับชาวนา เชื่อว่าการประกอบพิธีกรรมจะรับรองความอุดมสมบูรณ์ของพืชผลและความคุ้มครองประชาชนจากภัยพิบัติต่าง ๆ ดังนั้นเจ้านายขุนนางจะได้รับสิ่งตอบแทนเป็นส่วยและความเคารพนับถือจากประชาชน

นอกจากจะจัดและสนับสนุนพิธีกรรม เจ้านายยังตั้งตนเป็นผู้คุ้มครองชาวบ้านจากโจรผู้ร้ายและศัตรูต่างแดน หลังจากอาณาจักรล้านนาเสื่อมและสิ้นสุดลงในปีพ.ศ.๒๑๐๑ ก็ไม่มีรัฐที่เป็นเอกภาพอีกเลยเพราะพม่าใช้นโยบายแบ่งแยกแล้วปกครอง ผลที่เกิดขึ้นเมื่อพม่าอ่อนแอคือเมืองต่าง ๆ ต่อสู้แย่งชิงอำนาจกันเองและอ่อนแอลงเรื่อย ๆ จนถึงสมัยที่พญาเจ้าบ้านและพญาท้าวละก่อการกบฏพื้นบ้าน ในเวลานั้นตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่บรรยายว่า⁶⁰

...ขามันลานนาเมืองเชียงใหม่ทั้งมวลเป็นกระจุกกระจวน

บ้านห่าง นาท่าง บ้านอุกเมืองรก ไปทางใต้ก็กลัวเสือ ไป

ทางเหนือก็กลัวช้าง บ้านเมืองบ่เที่ยง...

⁵⁶ Archibald, Rovers, Colquhoun Among the Siamese (London: Field and Tuer, 1885), p.250

⁵⁷ ดูตัวอย่างใน Katanaporn Sethakul “The Control of People Among the Lu in Sipsong Panna and in Muang Nam in the Nineteenth Century”, 5th International Conference on Thai Studies, July, 1992, SOAS, London.

⁵⁸ Thailand, “Letter from Wilson in Chiang Mai” Siam Letters 3, 1865-1874, Payap University Archives, 15 March 1875

⁵⁹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, วัฒนธรรมพื้นบ้าน (เชียงใหม่: วิทยาลัยครู, ๒๕๒๕) หน้า ๘๑

⁶⁰ สำนักนายกรัฐมนตรี, อ้างแล้ว, หน้า ๕๔.

เมืองเชียงใหม่กลายเป็นเมืองร้างผู้คนหนีหายไปหลวงพระบาง เข้าเขตไทยหรือไปอยู่ตามป่าดอย บ้างถูกจับไปพม่า ในช่วงปีเหล่านี้ประชากรของล้านนาลดลงอย่างมาก ในยามบ้านแตกสาแหรกขาดเช่นนี้ เจ้ากาวิละและน้องชายกอบกู้บ้านเมืองและรวบรวมอำนาจมีผู้คนมาเข้าเป็นพรรคพวกมากขึ้นจนสามารถตั้งเป็นบ้านเมืองได้ จนตั้งเชียงใหม่ได้ปีพ.ศ.๒๓๓๑^{๐1}

เจ้าเจ็ดตนได้ฟื้นฟูบ้านเมืองโดยการทำสงครามเมืองเล็กเมืองน้อยทางเหนือ เมื่อได้ชัยชนะก็กวาดต้อนผู้คนมาไว้บ้านเมือง แมคเคลวาร์กล่าวว่าประชาชนสองในสามของล้านนามาจากเชียงตุง เมืองยอง และเชียงแสน ตลอดจน เมืองขึ้นอื่น ๆ ของอังวะทางด้านตะวันตกของล้านนา^{๐2} ทำให้เมืองต่าง ๆ ของล้านนาประกอบไปด้วยชนหลายชาติพันธุ์^{๐3} กลุ่มคนที่ยอมสวามิภักดิ์โดยดี ได้รับฐานะไพร่เมือง พวกที่ต่อต้านถูกจับเป็นเชลยศึก คนเหล่านี้ถูกแบ่งปันให้เจ้านายที่เป็นผู้นำกองทัพไปทำสงครามกับเมืองนั้น ๆ^{๐4}

การเมืองภายใต้ตระกูลและการเก็บกวาดเชลยศึกแสดงว่ากลุ่มผู้นำที่มีอำนาจในโครงสร้างทางการเมืองของล้านนานั้นมีลักษณะเฉพาะตัวบุคคลและเน้นบารมีมากกว่าระบบข้าราชการหรือสถาบัน บุคลิกภาพที่เข้มแข็งและความสามารถในการรบของกาวิละชักจูงให้ประชาชนยอมรับนับถือและยอมเป็นบริวาร ให้ความร่วมมือในการฟื้นฟูบ้านเมืองตลอดจนป้องกันภัยจากเงื้อมมือและกะเทวร้ายแดง ศาสนาจารย์ชาวนีเขล แมคเคลวารี บรรยายถึงการจู่โจมของพวกนี้ไว้ว่า

หลังจากเจ้าหลวงเดินทางไปแล้วพวกชนตะวันตกหรือเงี้ยว
ซึ่งพระองค์เคยทำสงครามด้วยถือโอกาสที่พระองค์ไม่อยู่
จู่โจมเข้ามา นานเป็นเวลา๒สัปดาห์ที่แต่ละวันพวกเราอยู่อย่าง
หวาดผวาวัว ชั่วโมงไหนที่เมืองจะถูกยึด เช้าวันหนึ่ง
สัญญาณภัยก็ดังในตลาดบอกว่าข้าศึกมาถึงประตูเมือง
ทำให้เกิดความหวาดกลัวอย่างมากมาช ผู้คนในตลาด
แตกตื่นหลบหนีไปทุกทิศทาง แต่ด้วยความสามารถ
ของขุนนางใหญ่และผู้รักษาการ และการอวยพรของ
พระเจ้า ข้าศึกถูกขับไล่ออกไป^{๐5}

^{๐1} เฒ่าเตี้ยวกัน, หน้า ๑๔๐

^{๐2} Holt Hallett., Ibid, p. 202

^{๐3} James McCarthy, *An Englishman's Siam 1820-1823* (Bangkok: Siam Media International Books, c.a.1982) p. 119

^{๐4} ไกรสร นิมนทนพนธ์, "เก็บผักใส่ซังเก็บข้าใส่เมือง," *วารสารมนุษยศาสตร์* กัญชาม-กัญชาคม ๒๕๒๑, หน้า ๒๑๑.

^{๐5} Thailand, McGilvary, NCP, Payap, [10 November 1870]

ในเขตที่ห่างไกลบางแห่ง หมู่บ้านถูกทำลาย ชาวบ้านถูกฆ่าหรือจับไปเป็นทาส บ้างหนีไปอยู่ในป่า สูญเสียทรัพย์สินส่วนตัวเสียจนไม่อาจทำอะไรได้อีก^{๖๖} ความไม่มั่นคงปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินที่เกิดจากปล้นสดมภ์และการรุกรานของข้าศึกศัตรูทำให้ชาวบ้านต้องการการคุ้มครองจากรัฐ ทำให้เจ้าอ้างสิทธิความสำคัญของการเป็นผู้คุ้มครองชาวบ้านมาจนถึงศตวรรษที่๑๘เมื่อมีการจัดกองตระเวนโดยรัฐบาลกรุงเทพ

สังคมแบบจารีตของเชียงใหม่

คนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในเชียงใหม่และเมืองบริวาร เป็นคนไท แต่เดิมจำนวนมากเป็นคนไทขวน ในระหว่างสงครามกับพม่าได้ถูกกวาดต้อนไปอยู่ในพม่า หนีไปหลวงพระบาง ถูกกวาดต้อนไปอยู่ราชบุรีและสระบุรีในภาคกลางของไทย ในปลายคริสต์ศตวรรษที่๑๘และต้นคริสต์ศตวรรษที่๑๙กาวีละและเจ้านายเชื้อสายคำมุนนโยบาย “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” เพื่อรวบรวมผู้คนให้มาอยู่รวมกันเป็นกำลังของบ้านเมือง นโยบายนี้ทำให้กาวีละทำสงครามกับเพื่อนบ้านที่อยู่รายรอบล้อมจำนวนมากจากสิบสองปันนา เจินจากเชียงตุง เจียวหรือไทใหญ่จากรัฐไทใหญ่ เช่นเดียวกับมอญ กะเหรี่ยง ลัวะ และกลุ่มอื่น ๆ ถูกนำมาตั้งถิ่นฐานในล้านนาในทศวรรษที่๑๘๓๐ คนเหล่านี้จำนวนสามในสี่ของประชากรในเชียงใหม่และลำพูน^{๖๗} ในช่วงแรก ๆ พวกนี้ถูกนำไปตั้งถิ่นฐานในเมืองสำคัญ ๆ เช่นเชียงใหม่ ซึ่งปรากฏชื่อวัด เช่น วัดเชียงแสน วัดเมืองกาข วัดเมืองนาง และอื่น ๆ ตามชื่อบ้านแลวัดในบ้านเดิมของตนเอง ชาวลี้จำนวนมากจากเมืองของถูกนำไปที่ลำพูน กลายเป็นประชากรส่วนสำคัญ มีชาวลี้ยังตั้งถิ่นฐานอยู่ที่น่านและพะเยาอีกเป็นจำนวนมาก ในขณะที่กลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ก็กระจัดกระจายอยู่ทั่ว ๆ ไป มีชุมชนชาวเงินขนาดใหญ่ที่ประดุหยาทางใต้ของเมืองเชียงใหม่^{๖๘} มีกลุ่มมอญเขมรได้แก่ ลัวะ และขมุ อยู่ในเขตที่อยู่ห่างไกลนอกเมืองหรือเชิงเขา จะมีการนิยกรเว้นบ้าง เช่น มีลัวะที่ตั้งถิ่นฐานอยู่กลางเมืองเชียงใหม่เพราะมีความสามารถในการปั้นหม้อ นอกจากลัวะก็มีพวกกะเหรี่ยงในที่ราบที่ห่างไกล กระจายอยู่ตามภูเขาแถบแม่สะเรียงและเชียงใหม่ ตะวันตก ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่๑๘ กะเหรี่ยงอพยพอย่างช้า ๆ มาทางตะวันออก บางกลุ่มข้ามแม่น้ำโขงไปถึงลาว ชาวเขากลุ่มอื่นที่มีชื่อเสียงในการปลูกฝิ่น เช่น ม้ง เข่า ละฮู และอาข่า เข้ามาในล้านนากลางคริสต์ศตวรรษที่๑๘ แต่มาเพิ่มจำนวนจนเป็นที่สังเกตในศตวรรษที่๒๐

^{๖๖} J.H.Freeman, *An Unconquered Land of the Free* (Philadelphia: the Westminster Press, 1910), p.99

^{๖๗} U.K.Richardson, *Journals*, p.151

^{๖๘} Reginald Le May, *An Asian Arcady: the Land and Peoples of Northern Siam* (Cambridge: Wether & Sons Ltd., 1920), p.200

ล้านนาต้อนรับคนทุกกลุ่มด้วยความยินดีเพราะมีปัญหาขาดแคลนกำลังคน ไม่มีปัญหา
กีดกันทางเชื้อชาติ มีธรรมเนียมการแต่งงานของล้านนาที่ชายจะย้ายไปอยู่บ้านภรรยาและกลายเป็น
บริวารของเจ้านายฝ่ายหญิง เป็นวิธีการรวบรวมแรงงานของล้านนา⁶⁹

นอกจากกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ถาวรแล้ว ยังมีพ่อค้าไทใหญ่และและฮ่อที่มีชุมชนอยู่ที่
เชียงใหม่และเมืองการคำอื่น ๆ ที่เชียงใหม่มีชุมชนของฮ่ออยู่แถบกำแพงเมืองและริมฝั่งแม่น้ำปิงเรียก
กันว่าบ้านฮ่อบริเวณศูนย์การค้าเวียงหิ๊งค์ในปัจจุบัน⁷⁰

• ชนชั้นในสังคมเชียงใหม่

สังคมของเชียงใหม่ประกอบด้วยชนชั้นสำคัญ ๒ ชนชั้นคือ เจ้านายขุนนางและ
สามัญชน หรือชนชั้นปกครองและชนชั้นที่ถูกปกครองโดยมีพระสงฆ์เป็นชนชั้นพิเศษ ชนชั้นปก
ครองประกอบด้วยเจ้านายและขุนนาง ส่วนชนชั้นที่ถูกปกครองคือไพร่และทาสประเภทต่าง ๆ พระ
นับเป็นชนชั้นพิเศษเพราะอยู่เหนือการควบคุมของมรวาส

เจ้านายของเชียงใหม่เป็นตระกูลที่สืบมาจากทิพช้างหรือพระยาสุทโธวดีไชย
สงคราม ผู้ปกครองลำปางในปีพ.ศ.๒๓๒๕ ก่อนการที่หายาทคือกาวิละและน้องชายอีก ๖ คนจะก่อ
การกบฏขับไล่พม่าออกจากล้านนา จากความสามารถทางการรบทำให้ขึ้นมารับตำแหน่งผู้นำทางการ
เมืองของล้านนาโดยได้รับความช่วยเหลือจากกรุงเทพ

เจ้าได้รับตำแหน่งสืบทอดตามสายโลหิตโดยไม่มีการลดตำแหน่งเหมือนทางราชวงศ์
กรุงเทพ ในกลุ่มเจ้านายไม่มีตำแหน่งต่างกัน โดยชาติกำเนิดทุกคนมีฐานะเป็นเจ้า ความแตกต่างจะ
อยู่ที่ฐานะทางราชการ เจ้าชั้นสูงคือเจ้าใหญ่เช่น เจ้าชั้น มีตำแหน่งทางการปกครอง เจ้าชั้นต่ำเป็นเจ้า
น้อยที่อาจจะไม่มีบทบาทและอำนาจทางการปกครอง เจ้าใหญ่มักได้รับกรรมสิทธิในที่ดินและ
ประชาชนที่ทำมาหากินอยู่ในที่ดินนั้น⁷¹ ในฐานะชนชั้นปกครอง เจ้าควบคุมแทบทุกระดับ ในการ
ปกครองตั้งแต่ระดับล่าง คือหมู่บ้านไปถึงระดับรัฐ ครอบงำที่ยังรักษาอำนาจในการปกครองอยู่ ก็ยัง
ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและเป็นที่ยอมรับนับถือในสังคม ข้าราชการอังกฤษบันทึกไว้ว่าใน
เชียงใหม่ไม่มีรายได้ของรัฐเพราะภาษีทุกอย่างกลายเป็นรายได้ของเจ้า⁷²

⁶⁹ U.A. Salovey to Consul F.O. 628/120/149, 3 March 1885

⁷⁰ Suthep Sunthunphesab, "Islamic Identity in Chiangmai City : A Historical and Structural Comparison of two Communities " (Ph.D. Dissertation ,
University of California, 1975), p.48.

⁷¹ Sharon Kay M. Calavan, "Aristocrats and Commoners in Rural Northern Thailand " (Ph.D. Dissertation, University of Illinois, 1974), 7

⁷² U.K. Hildebrand's Report, F.D. 628/10/157

เจ้ามักจะออกเงินกู้เพื่อเพิ่มทุนรายได้ของตนเอง มักจะต้องแสวงหาผลประโยชน์ให้ได้มากที่สุดในช่วงที่อยู่ในตำแหน่ง หลังจากพ้นจากตำแหน่งไปแล้วแหล่งรายได้ก็หมดลง จึงไม่เป็นการแปลกประหลาดอันใดที่เจ้าจะให้เงินกู้โดยคิดดอกเบี้ยอัตราสูงถึง ๓๖ เปอร์เซ็นต์ต่อปี⁷³

ทรัพย์สินของเจ้านายมาจากหลายแหล่ง เช่น ที่นา สวนดอกไม้ผลไม้ และป่าไม้และรายได้จากการค้า เจ้าได้รับการยกเว้นไม่ต้องเกณฑ์แรงงานและไม่ต้องเสียภาษี เป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากการเกณฑ์แรงงาน ภาษีที่เก็บจากประชาชน ดังนั้นเจ้าจึงอยู่ในฐานะที่จะสะสมเงินทุน ชาวบ้านที่เป็นบริวารของเจ้าจะเป็นผู้ผลิตข้าวและผลผลิตทางเกษตรกรรมอื่น ๆ เช่นเดียวกับสินค้าหัตถกรรม และช่วยทำงานต่าง ๆ ให้กับเจ้า⁷⁴ อำนาจและความมั่งคั่งของเจ้าจึงต้องควบคู่กันไปกับจำนวนข้าทาสบริวารที่เจ้าแต่ละคนมี ซึ่งจะมีตั้งแต่สิบกว่าคนไปถึงพันคน พวกนี้จะผลิตผลผลิตและสินค้าต่าง ๆ ที่เจ้านำไปขายหรือแลกเปลี่ยนได้⁷⁵

อย่างไรก็ตามที่นาขุมราชการที่จะแจกจ่ายให้กับเจ้านายนั้นไม่เพียงพอเนื่องมาจากสาเหตุหลายประการ⁷⁶ ประการแรกได้แก่การที่ไม่มีกฎหมายตัวสำหรับการสืบทอดตำแหน่งทำให้ทายาทแย่งชิงอำนาจกันหลังการตายของพ่อ กาวิลละและน้องชายสืบทอดตำแหน่งปกครองเชียงใหม่ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ของล้านนา หลังจากการตายของเจ้าเจ็ดคนแล้วเชื้อสายของแต่ละคนก็เข้ามารับตำแหน่งความผูกพันกันทางสายโลหิตไม่แน่นแฟ้นเหมือนสมัยเจ้าเจ็ดคน การแข่งขันอำนาจเกิดขึ้นเป็นปกติจนกรุงเทพเข้ามาแทรกแซงทุกครั้งที่มีการเปลี่ยนอำนาจในเชียงใหม่ ประการที่ ๒ การที่เจ้าใหญ่มีภรรยาหลายคนทำให้มีลูกมาก เจ้าปู่ของเจ้าหลวงอินทวิชยานนท์มีลูกถึง ๑๐๖ คน และเจ้าหลวงคำพูนท่านหนึ่งมีลูก ๕๕ คน ซึ่งมีผลต่อการสืบทอดตำแหน่งการบริหาร⁷⁷ ประการที่สามคือการไม่มีการลดฐานะตำแหน่งเจ้าอย่างทางกรุงเทพทำให้จำนวนเจ้าเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

เจ้าน้อยหรือเจ้าที่ไม่มีหน้าที่ทางราชการจึงถูกบีบให้หาทางอยู่รอด ผลประโยชน์ที่ได้มาโดยขาดกัณเฑาะคือได้รับยกเว้นภาษีและเกณฑ์แรงงาน บอควังเกิดว่าขณะที่เดินทางในเชียงใหม่ที่บางแห่งผู้นำทางของเขาเป็นเจ้าหนุ่มที่ต้องการทำงานแลกกับเงิน และว่าเจ้ามีมากและยากจนจนไม่คิดว่าเป็นการเสียเกียรติที่จะทำงานแลกกับเงินเล็ก ๆ น้อย ๆ⁷⁸

ในทัศนะของชาวตะวันตกชนชั้นปกครองในเชียงใหม่โดยทั่วไปมีบุคลิกสง่าผ่าเผย ไม่เขินชาหรือหัวเก่าแต่จะสนใจผู้คนและเหตุการณ์ของโลก ลูกกระตือรือร้นที่จะรับอารยธรรมตะวันตก

⁷³ Bock, p. 159

⁷⁴ Lillian Johnson Custer, *The Laos of North Siam* (Philadelphia: Westminster Press, 1903), p. 121

⁷⁵ U.K. *Hildebrand's Report*, F.O. 628/10/152

⁷⁶ Sharon Kay M. Calavan, *Ibid.*, p. 77

⁷⁷ Carl Bock, *Ibid.*, p. 155

⁷⁸ *Ibid.*, p. 188

เจ้าหลวงเชียงใหม่เคยตามผู้บังคับการกองตำรวจอังกฤษในพม่า ข้าราชการอังกฤษที่ขึ้นไปเชียงใหม่ ในราว พ.ศ.๒๔๑๓ เกี่ยวกับพระราชินีวิกตอเรีย สงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าครั้งที่สามและกิจการต่าง ๆ ของอังกฤษตลอดจนแสดงความปรารถนาที่จะไปเยือนประเทศนั้น ข้าราชการผู้นั้นสรุปว่า “ไม่มีสิ่งใดจะอ่อนโยนกว่ากริยาของเจ้า(หลวง)และชัดเจนกว่าความปรารถนาของพระองค์ที่จะเจริญก้าวหน้า ” ⁷⁹

อย่างไรก็ตามความสนใจของเจ้านายชนชั้นปกครองต่อวัฒนธรรมตะวันตกนั้นเอนเอียงไปในทางวัตถุมากกว่า โดยสนใจสินค้าของตะวันตกและรับเอามารยาทแบบตะวันตกมาใช้ เจ้านายคนหนึ่งที่มั่งคั่งสั่งซื้อรถม้าจากมะละแหม่ง มีการจับมือแบบฝรั่งเมื่อทักทาย เมื่อร้อยเอกลาห์เดสมาถึงเชียงใหม่ในปี พ.ศ.๒๔๑๔ ก็พบว่าการจับมือทักทายกำลังเป็นแฟชั่น เจ้และข้าราชการที่ได้พบชอบจับมือ บางคนจับมือถึง ๘ ครั้งเมื่อพบกันคราวแรก ในการเข้าพบเจ้าหลวง เลาห์เศสได้นั่งเก้าอี้แทนการนั่งเสื่อแบบทั่วไปของเชียงใหม่ เจ้าหลวงจัดเลี้ยงรับรองด้วยอาหารเย็นแบบไทยกรุงเทพตามด้วยแบบอังกฤษ ⁸⁰

ทัศนะของเจ้าต่อการพัฒนาการศึกษาและวิชาการนั้น บางครั้งค่อนข้างไม่ใส่ใจ เมื่อมิชชันนารีอเมริกันถามถึงการตั้งโรงเรียนแบบตะวันตก เจ้ากลับตอบว่า “คนเชียงใหม่โง่เขลาและไม่ปรารถนาจะเรียน” ⁸¹ ข้าราชการอังกฤษพบทัศนะคล้ายกันเมื่อบรรยายถึงประโยชน์ของการสร้างเส้นทางรถไฟและถนน เจ้าหอหน้าตอบว่าการสร้างถนนใช้เงินมากและชาวเชียงใหม่ไม่มีเงินพอ ⁸²

ชาวตะวันตกหลายคนมองว่าความสัมพันธ์ระหว่างเจ้ากับไพร่นั้นเป็นแบบขูดรีดเอารัดเอาเปรียบ มิชชันนารีอเมริกันที่ล้าพุนระบั่ว

มันไม่ฉลาดสำหรับคนลาว “สามัญชน” ที่จะอดทรัพย์สินในความครอบครองของตน หากเขาสร้างบ้านที่ดีกว่าเดิมหรือสร้างซุงข้าวใหม่ ถ้าเขามีวัวควายมากเกินไปจนจำเป็นสำหรับการใช้งานในทุ่งนา การตัดสินใจอย่างงามให้เจ้าที่เป็นนายของเขาเท่านั้นจะช่วยให้เขารอดพ้นจากการเก็บภาษีอย่างล้างผลาญและการเกณฑ์แรงงาน หากกลัวหรือศรัทธาของเขางอกงามกว่าของเพื่อนบ้านจะต้องมีคนเข้ามาดักกรอเมียหรือลูกสาวของเขาที่กำลังจะนำไปขายที่ตลาด และช่วยเอาส่วนที่ดีที่สุดไปจากตะกร้า สิ่งของที่เอานั่นยาก

⁷⁹ U.K., Lowndes' Journal, F.O. 69/55.

⁸⁰ Ibid

⁸¹ Thailand, "Letter From Wilson in Chiangmai," Siam Letters 3, 1805-1873, Payap University Archives, 15 March 1875.

⁸² U.K., Lowndes' Journal, F.O. 69/55.

ที่จะชำระเงิน และก็ไม่มีการกฎหมายควบคุม⁸³

นอกจากผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เจ้ายังมีเกียรติอย่างสูงในสังคม ขามที่เจ้าใหญ่จะเดินทางจะต้องมีข้าทาสบริวารห้อมล้อมพร้อมเครื่องยศ เช่น คนยกร่ม, คนถือหีบหมาก คนถือโถน้ำและคนถือหอกถือดาบ เวลาขบวนของเจ้าผ่านไปทางใด สามัญชนที่อยู่บริเวณนั้นต้องนั่งลงและแสดงความเคารพ⁸⁴ แม้แต่ภาษาและการปฏิบัติก็แสดงถึงความแตกต่างกับสามัญชน

ทุก ๆ ปีเมื่อถึงปีใหม่สงครามด์ชาวบ้านจะแสดงถึงความจงรักภักดีต่อเจ้านายของตนด้วยการนำของกำนัลไปรดน้ำคำหัวเจ้านาย ถือเป็นการแสดงความเคารพ เป็นภารกิจหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติในฐานะผู้น้อยหรือไพร่ต่อเจ้านายซึ่งเป็นผู้ให้การอุปถัมภ์ หากละเลยเพิกเฉยอาจจะไม่ได้รับความคุ้มครองช่วยเหลือจากเจ้า⁸⁵ ธรรมเนียมเช่นนี้ยังมีปรากฏในสิบสองปันนาและรัฐไทอื่น ๆ มาจนถึงกลางศตวรรษที่ ๒๐ ในปัจจุบันนี้พิธีรดน้ำคำหัวเป็นธรรมเนียมที่ผู้น้อยจะแสดงความเคารพต่อผู้ใหญ่ที่เป็นญาติหรือเป็นผู้บังคับบัญชา แสดงถึงความคงอยู่ของระบบอุปถัมภ์ในสังคมล้านนา

ไพร่เมือง

คำว่าไพร่เมืองปรากฏอยู่ในกฎหมายโบราณที่เรียกว่าธรรมศาสตร์ของอาณาจักรล้านนา อนุรัตน์ วิเชียรเขียว เสนอว่า ไพร่เมืองมี ๒ ประเภท คือ ไพร่เมืองชั้นดี ได้แก่ พระ หมอยา ผู้รู้ เสนิยน หรือผู้รู้หนังสือ และเศรษฐี ส่วนไพร่เมืองธรรมดาได้แก่ประชาชนที่ไม่มีความสามารถพิเศษ เป็นพวกชาวนา ชาวสวน พ่อค้า ช่างฝีมือ และนักดนตรี⁸⁶ ลักษณะการแบ่งเช่นนี้แสดงถึงความแตกต่างของงานและความสำคัญของบุคคลต่อรัฐ กลุ่มแรกนั้นยังประกอบด้วยพระสงฆ์หรือผู้ที่เคยบวชเรียน สะท้อนถึงความจริงที่ว่าวัดวาอารามนั้นเป็นแหล่งเดียวของการศึกษาในเวลานั้น

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าสังคมของเชียงใหม่เป็นสังคมหลายเชื้อชาติและไม่มีกีดกันทางเชื้อชาติ ชนพื้นเมืองเดิมของล้านนาคือลัวะ ตามตำนานพวกลัวะถูกไล่ให้ไปอยู่ตามป่าเขา อย่างไรก็ตามจำนวนมากก็ยังอยู่ในเมืองและที่ราบ และมีเป็นจำนวนมากที่ผสมกลมกลืนเข้ากับไพร่เมือง⁸⁷ ธรรมเนียมหลายอย่างของลัวะถูกรับมาปฏิบัติจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ พิธีบวงสรวงผีอารักษ์ของลัวะและเสาอินทขิลของเชียงใหม่สะท้อนถึงความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับชาวลัวะ ขณะที่ลัวะบนพื้นที่ราบเป็นไพร่เมือง พวกที่อยู่บนดอยมีความ ห่างเหินกับเมืองเชียงใหม่ เป็นพวกไพร่ส่วยที่ต้องส่งส่วยพืชผลหรือผลผลิตในท้องถิ่นแทนการเกณฑ์แรงงาน ส่วยที่ส่งมาแสดงถึงสภาพที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของชุมชน

⁸³ John Freeman, Ibid. p. 101

⁸⁴ Carl Bock, Ibid. p. 157

⁸⁵ Carl Bock, Ibid. p. 351.

⁸⁶ อนุรัตน์ วิเชียรเขียว, อ้างแล้ว, หน้า ๕๓.

⁸⁷ รัตนพร เสงี่ยมกุล, "ลัวะ-ไท ความสัมพันธ์ระหว่างชาติพันธุ์ในสมัยราชวงศ์มังราย" เอกสารเสนอในการสัมมนาเรื่อง ประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยราชวงศ์มังราย ณ ภาควิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ชน ความเฉพาะทางเศรษฐกิจและการครอบครองวัตถุที่หายาก เช่น ลัวะที่แม่สะเรียงส่งเอ็งแะมาถวายทุกปี⁸⁸ ลัวะและชาวเขาอื่นๆ เช่น กะเหรี่ยงที่อยู่ห่างไกลตามชายแดน มักได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงาน มีหน้าที่เพียงอย่างเดียว คือ การส่งส่วยของป่าที่หายากแก่เจ้า พวกนี้มีการติดต่อกับไพร่เมืองทางการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าประเภทเกลือ หมากร และของอื่นๆ แลกกับของป่า

ไพร่เมืองส่วนใหญ่เป็นชาวนาที่เพาะปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงชีพ ไมเคิลมอร์แมนเสนอว่า ชาวนาเชียงคำจะไม่ยอมจากบ้านไปทำการค้า หากไม่มีผู้ขายเหลืออยู่ติดบ้านเพื่อดูแลไร่นาของครอบครัว ดังนั้นพ่อค้ากับลูกขายจะไม่เดินทางไปค้าขายด้วยกัน พวกที่ไปเป็นคาราวานวัวควางมักจะรีบกลับบ้านก่อนฤดูทำนา⁸⁹ เหตุผล คือ คนเกรงว่าหากละทิ้งที่นาไปจะทำให้ไม่มีข้าวกิน เพราะในสมัยก่อนทุกคนต้องปลูกข้าวไว้เพื่อบริโภคและเสียดาย ไม่ค่อยมีการค้าขายข้าวประจำ การทำนาของนั้นเป็นการประกันว่าแม้จะมีปัญหาข้าวขาดแคลน ไม่มีขายในตลาดคนก็ยังเลี้ยงชีพอยู่ได้เพราะมีข้าวที่ปลูกเองเก็บไว้กิน การทำนาจึงเป็นหลักประกันในการดำรงชีพของชาวล้านนาในสมัยนั้น ความคิดดังกล่าวสะท้อนถึงทฤษฎีปลอดภัยไว้ก่อน “safety first” ของเจมส์ สกอตต์ ซึ่งเสนอว่า ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยก่อนทุนนิยมนั้น การจัดการทางเทคนิคของคนและทักษะต่อสังคมนั้นถูกกำหนดโดยความคิดหรือหลักการปลอดภัยไว้ก่อน⁹⁰ ความทะเยอทะยานที่จำกัดของชาวนาเชียงใหม่ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่ง จะมีข้อยกเว้นอยู่บ้างในกรณีที่มีการเก็บเกี่ยวได้ผลดีเป็นพิเศษ และการทำนาสองครั้งนั้นประสบความสำเร็จด้วยดีก็จะมีมีการนำข้าวที่เหลือกินออกขาย

อย่างไรก็ตามลักษณะชาวนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่สกอตต์เปรียบไว้ว่า เหมือนคนที่ขึ้นอยู่ในน้ำท่วมถึงคอ แม้เพียงละลอกคลื่นก็สามารถทำให้จมลงไปได้” ไม่ใช่ลักษณะของชาวนาเชียงใหม่โดยรวม ชาวนาเชียงใหม่มีข้อได้เปรียบหลายประการที่ทำให้การดำรงชีวิตไม่ยากลำบากนัก ประการแรก ความแตกต่างทางภูมิศาสตร์ในเขตเพาะปลูกทำให้ชาวเชียงใหม่ได้รับประโยชน์จากธรรมชาติอยู่เสมอ จะเห็นได้ว่าหากเกิดสภาพฝนตกหนักน้ำท่วมในบริเวณที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำจนทำลายพืชผลที่เพาะปลูกไปหมด ก็ยังมีเขตเพาะปลูกในที่ดอนที่รอดพ้นจากภัยน้ำท่วมสามารถเก็บเกี่ยวได้ผลดี สามารถที่จะเฉลี่ยผลผลิตไปเลี้ยงดูกันได้ ในกรณีที่ฝนน้อยนาในที่ดอนขาดน้ำจนเก็บเกี่ยวไม่ได้ผล นานในที่ราบก็สามารถเฉลี่ยผลผลิตส่วนเกินไป ให้ บางเขตที่ผลผลิตไม่ดีเนื่องจากสภาพดินน้ำไม่อุดมสมบูรณ์ก็ยังได้ผลผลิตจากบริเวณใกล้เคียงที่ส่งเข้ามาขาย ประการที่

⁸⁸ U.K. Note of Travel, Vol.VI, P.R.O. 30/33/20/1 December, 1885

⁸⁹ Michael Monnen, “Chiangkham's Trade in the 'Old Day'”, in *Change and Persistence in the Thai Society*, eds. G. William Skinner and A. Thomas Krish (Ithaca: Cornell University, 1975), p. 162.

⁹⁰ James Scott, *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, (New Haven, CT: Yale University Press, 1976), p.4.

⁹¹ Ibid., p.1.

สอง ประชาชนของเชียงใหม่ไม่หนาแน่น ขาวนาในหลายพื้นที่สามารถเพาะปลูกข้าวจนเหลือกิน ประการที่สาม การคมนาคมที่ยากลำบาก ค่าขนส่งแพงทำให้การส่งออกข้าวให้กำไรไม่คุ้มค่า ดังนั้น ผลผลิตส่วนเกินจะถูกเก็บไว้เพื่อบริโภคในปีต่อไปหากการเก็บเกี่ยวไม่ได้ผล ศาสนาจารย์คาเนียด แมคกิลเวอรีเขียนขึ้นว่า หากขาวนาไม่ประสบความสำเร็จในการเก็บเกี่ยวเพียงปีเดียวจะยังไม่เกิดสภาพ ข้าวยากหามาแพงเพราะส่วนใหญ่แล้วชาวบ้านยังมีข้าวเหลือสะสมไว้จากปีก่อนๆ สภาพข้าวยาก หมาแพงจะเกิดขึ้นเมื่อเกิดปัญหากับธรรมชาติที่ทำให้เก็บเกี่ยวไม่ได้ผลสองหรือสามครั้งติดต่อกัน⁹²

- นอกจากการเพาะปลูกข้าวแล้วยังมีการปลูกผัก ผลไม้ หมา ยาสูบ และฝ้าย มีการทำเหมืองเพื่อบริโภคภายในท้องถิ่นและส่งออกขาย ยิ่งไปกว่านี้มีอุตสาหกรรมในครัวเรือนเพื่อสนองต่อความต้องการของท้องถิ่นและขายให้เพื่อนบ้าน ขาวนาเชียงใหม่ไม่ได้มีชีวิตอยู่อย่างลำเค็ญเฉกเช่น ขาวนาเวียดนามที่สกอตต์ศึกษา ขาวนาเชียงใหม่จึงไม่ถูกควบคุมด้วยจริยธรรมของการอยู่รอดอย่าง ขาวนาเวียดนามทั้งหมด สภาพของความเชื่อเข้าในการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเชียงใหม่ก่อน สมัยทุนนิยมนั้นอาจจะเป็นผลมาจากความต้องการหลักประกันในการดำรงชีพตามทฤษฎีปลอดภัยไว้ก่อนของสกอตต์อยู่บ้าง แต่ปัจจัยที่สำคัญกว่า คือ ข้อได้เปรียบในทางภูมิศาสตร์และประชากรที่ทำให้ ชาวเชียงใหม่ส่วนใหญ่มีพอกินพอใช้อยู่เสมอ และระบบอุปถัมภ์ที่เจ้านายใช้ควบคุมกำลังคน ที่ไม่ส่งเสริมหรือกระตุ้นให้ประชาชนผลิตเกินความจำเป็น

ไพร่เมืองเชียงใหม่อยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ก็จริง แต่ไม่เข้มงวดเท่ากรุงเทพ แทนที่การลัก เลกสักไพร่แบบกรุงเทพ เชียงใหม่ใช้ระบบการปกครองท้องถิ่นโดยนายบ้านทำหน้าที่ควบคุมชาวบ้าน และเกณฑ์กำลังคนเมื่อเจ้านายต้องการ⁹³ ไพร่เชียงใหม่ได้เปรียบไพร่ไทยตรงที่สามารถเปลี่ยนมูลนาย ได้ ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ไพร่ต้องทำงานให้รัฐและเจ้านายเป็นเวลา ๓ เดือนต่อปี และจ่ายภาษีหรือค่าเช่าที่ดินที่ตนเองเพาะปลูก กฎหมายมังรายศาสตร์ที่ยังคงใช้มาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ระบุว่าไพร่ ทำงานผลิตเปลี่ยนหมุนเวียน โดยทำงานให้รัฐสิบวัน หลังจากนั้นทำงานในท้องถิ่นเช่น ช่อมแซม เหมืองฝาย ทำการเพาะปลูกและทำไร่ทำสวน ไพร่เมืองต้องทำให้งานให้รัฐจนถึงอายุห้าสิบปี⁹⁴

หากจะถามว่าระบบนี้ขูดรีดหรือ คำตอบก็จะมีทั้งใช่และไม่ใช่ บ้างก็ว่า “...ระบบ เกณฑ์แรงงานนี้ไม่เป็นภาระสำหรับลาวเท่ากับชาวสยาม เพราะไม่มีการเก็บภาษี และ ใช้เวลาไม่นานนัก...”⁹⁵ และไม่มีผู้ใดพบเห็นว่าเจ้านายโหดร้ายทารุณต่อไพร่ของตนเอง⁹⁶ เอกสารตะวันตกส่วน

⁹² Daniel McGilvary, *A Half-Century Among the Siamese and the Laks...* (New York: Fleming H. Revell Company, 1912) p. 350.

⁹³ U.K., Lowndes' Journal, F.O 69/55.

⁹⁴ ประเสริฐ ณ นคร, *กฎหมายมังรายศาสตร์* (กรุงเทพ: เลียงเชียงเจริญ, ๒๕๑๔), หน้า ๕.

⁹⁵ Lillian Curtis, p.120.

⁹⁶ Hugh Taylor, *Missionary Autobiography* (Payap University Archives, n.d.), p. 179.

ใหญ่ลงความเห็นว่ไพร่ในเชียงใหม่แม้จะมีชีวิตที่ลำบากแต่ได้รับการปฏิบัติที่ดีกว่าไพร่ในไทยหรือพม่า

อย่างไรก็ตามมีผู้เห็นว่าระบบนี้ทำให้ประชาชนเฉื่อยชาไม่กระตือรือร้นในการผลิตเพราะ...ประชาชนอยู่ภายใต้ความเมตตาของเจ้าทั้งในแง่ชีวิตและทรัพย์สิน...ไม่มีแรงจูงใจที่จะปลูกพืชอาหารมากกว่าจำนวนที่จะใช้รักษาร่างกายและวิญญาณให้อยู่ด้วยกัน และผลก็คือ ไม่มีความพยายามที่จะเพาะปลูกเพิ่มขึ้น...”⁹⁷

อีกข้อสังเกตหนึ่ง คือ ชาวเชียงใหม่เป็น “...คนอิสระ ไม่ค่อยใส่ใจอะไรนัก และไม่ยากที่จะสอนให้พวกเขายอมรับความขยันขันแข็งและคุณค่าของงานในเวลาที่เหมาะสม...”⁹⁸

อุดมการณ์ทางสังคมดั้งเดิมของเชียงใหม่ เช่น ความเชื่อในชาติตระกูล และความเชื่อในผีอารักษ์⁹⁹ ตลอดจนความเชื่อในเรื่องบุญกรรมตามแนวคิดพุทธศาสนามีส่วนในการให้สนับสนุนสิทธิธรรมแก่ระบบนี้ ความเชื่อในเรื่องบุญกรรมทำให้ชาวเชียงใหม่ยอมรับความทุกข์ยากหรือฐานะที่ต่ำต้อยในชาตินี้โดยปริยาย ดังคำสอนว่า “...แข่งม้า แข่งช้าง นาวาดังหลาย แข่งตัววัวควาย สมหมายง่ายไป บุญวาสนาแข่งด่าได้ กรรมนำไปเด็กกำ...”¹⁰⁰ ความเชื่อเช่นนี้ทำให้ชาวเชียงใหม่ดำรงชีวิตอยู่อย่างสงบ ทำให้เจ้านายควบคุมประชาชนได้ง่ายยิ่งขึ้น การใช้อำนาจของเจ้านายเป็นสิ่งที่ประชาชนยอมรับ แต่ไพร่ส่วนใหญ่ในนั้นเกรงกลัวเจ้านายมากกว่ารัก¹⁰¹

อำนาจของเจ้านายมีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณที่ราบที่อุดมสมบูรณ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ ที่เหมาะสำหรับการปลูกข้าวและสะดวกในการเดินทางติดต่อ จะเป็นบริเวณที่มีประชากรหนาแน่น เนื่องจากไพร่ตระหนักดีว่า ตนเองต้องพึ่งที่ดินเพื่อการผลิตเลี้ยงดูตนเอง ไพร่จึงยอมรับอำนาจของเจ้านาย หากไม่จะต้องถูกใช้กำลังปราบปรามหรือหลบหนีออกไปอยู่ตามป่าเขาซึ่งเต็มไปด้วยภัยอันตรายต่างๆ เช่น โรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งมีชนนารืออเมริกันได้บันทึกไว้ว่า “...โรคไข้มีอยู่มากในชนบท ในเมืองมีไม่มาก นอกจากกรณีที่มีผู้ออกไปทำธุระนอกเมือง...”¹⁰² อีกทั้งโจรสล่ายและสัตว์ป่า คนจึงมักเลือกที่จะอยู่รวมกันในเมืองหรือใกล้เมือง ที่มีโรคภัยน้อยกว่า ไข้มาลาเรียเป็นโรคที่พบมาก ทำให้ประชาชนต้องทุกข์ทรมานและเสียชีวิตเป็นจำนวนมากทุกปี ชาวบ้านเชื่อว่าเกิด

⁹⁷ U.K., *Note of Travel in Siam*, Vol.1, P.R.O. 30/ 33 / 17 / 13 , December, 1851

⁹⁸ Reginald Le May, *Ibid*, p.157.

⁹⁹ Anan Gajjaraporn, “ The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1981) ” Ph.D dissertation, Cornell University, 1984), p. 14-21

¹⁰⁰ ชูฉัตร วิเศษเชาว์, อ้างแล้ว, หน้า ๘๑.

¹⁰¹ เช่นเดียวกัน, หน้า ๘๐.

¹⁰² Thailand , McGillvary, NCP, Payap University Archives, 21 July 1869.

จากผีเข้าสิง เมื่อมิชชันนารีอเมริกันนำเอายาควินินินเข้าไปเผยแพร่ สามารถรักษาโรคได้ดีทำให้ชาวบ้านเชื่อถือและให้ความเป็นมิตรกับมิชชันนารี¹⁰³ นอกจากมาลาเรียแล้ว ชาวบ้านในสมัยนั้นยังทุกข์ทรมานกับการระบาดของไข้ทรพิษ ที่เกิดขึ้นทุก ๕-๖ ปี คร่าชีวิตเด็กอ่อนราว ๖๐-๗๐ เปอร์เซ็นต์¹⁰⁴ โรคเรื้อนก็พบกันมาก ผู้ป่วยจะถูกขับไล่ออกไปจากหมู่บ้าน ให้ไปอยู่รวมกันเป็นชุมชนของตนเอง¹⁰⁵ ในเขตเมืองหรือเขตใกล้เมืองเจ้านายมักให้ความคุ้มครองป้องกันภัยจากโจรผู้ร้าย ส่วนในเขตที่อยู่ห่างไกลออกไปไพร่ต้องเผชิญกับภัยต่างด้วยตนเอง เจ้านายก็มักจะให้อิสระเสรีแก่ไพร่มากกว่าพวกที่อยู่ใกล้เมือง เพราะเกรงว่าไพร่จะอพยพหนีหายไป ทำให้เจ้านายเสียผลประโยชน์

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับไพร่นั้นอยู่ในรูปของระบบอุปถัมภ์ที่มีพื้นฐานอยู่บนการยอมรับซึ่งกันและกัน การขูดรีดหรือแสวงหาผลประโยชน์ของเจ้านายต่อไพร่ต้องควบคู่ไปกับการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลทางใดทางหนึ่งตามสมควร และต้องสอดคล้องกับจารีตประเพณีโบราณ ในขณะที่สายตาของต่างชาติมองระบบนี้ในแง่ลบ แต่ในประวัติศาสตร์อันยาวนานของเชียงใหม่ไม่ได้ปรากฏความขัดแย้งที่รุนแรงระหว่างเจ้าและไพร่ตามระบบเดิมแต่อย่างใด ไม่ปรากฏกบฏชาวนาที่ต่อต้านอำนาจของเจ้านายหรือแสดงความต้องการที่จะใช้ความรุนแรงโค่นล้มระบบนี้แต่อย่างใด เมื่อเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการปกครองที่มีพื้นฐานอยู่บนระบบความสัมพันธ์เช่นนี้ กลับมีการก่อความรุนแรงเพื่อต่อต้านกลุ่มผู้นำความเปลี่ยนแปลง ซึ่งเห็นได้ชัดในกรณีของกบฏญาปราบสงครามในปี พ.ศ. ๒๔๓๒ ผู้นำกบฏแสดงเจตน์จำนงอย่างชัดเจนที่จะรักษา “ฮีดกอง” เอาไว้ และโค่นล้มผู้ที่จะเปลี่ยนแปลง แม้แต่กบฏเงี้ยวเมืองแพร่เองก็ประกาศจุดประสงค์ที่จะฟื้นฟูอำนาจของเจ้านายตามระบบเดิม

ระบบไพร่ของเชียงใหม่มีการเสนอมุมมองที่แตกต่างกันไป ขณะที่นักวิชาการส่วนใหญ่อย่างเช่น อานันท์ กาจนพันธุ์ และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว มองเห็นว่าระบบไพร่เป็นระบบการควบคุมกำลังคนที่สอดคล้องกับยุคสมัยและความจำเป็นเฉพาะหน้า เป็นระบบที่ได้รับการสนับสนุนจากอุดมการณ์ทางสังคมและศาสนา ก็มีนักวิชาการบางคน เช่น แคเธอรีน โบว์ ที่ฉีกแนวเสนอความคิดเห็นใหม่คัดค้านว่า ระบบไพร่ไม่ได้คงอยู่เพราะอุดมการณ์ทางสังคมหรือศาสนาแต่เป็นเพราะ ความจำเป็นทางเศรษฐกิจทำให้ไพร่ต้องยอมรับอำนาจของเจ้านาย อย่างไรก็ตามทัศนะใหม่นี้ยังไม่มีหลักฐานสนับสนุนอย่างพอเพียงและชัดเจน ประเด็นนี้จึงยังเป็นประเด็นที่น่าสนใจศึกษาต่อไป

¹⁰³ Ibid., 14 July 1869.

¹⁰⁴ Hugh Taylor, Ibid, p. 98-101.

¹⁰⁵ Carl Bock, Ibid p. 338.

ข้าทาส

ในเชียงใหม่มีทาสหลายประเภท เช่น ทาสสินไถ่เกิดจากการเป็นหนี้สินแล้วขายตัวเอง หรือลูกเมีย ทาสเชลยศึก หรือที่เรียกว่า ข้าปลายหอกดาบงาช้าง และข้าวัดหรือทาสวัด พวกอื่นๆ นอกจากข้าวัดมักอาศัยอยู่ในบ้านเจ้านายหรืออาจถูกปล่อยให้อยู่ในหมู่บ้านของตนเอง ทำมาหากินเอง และทำงานรับใช้เจ้านายเมื่อถูกเรียก¹⁰⁶ พวกนี้จะทำงานในไร่สวนเรือกนาและในบ้านเรือนของเจ้า รับจ้างทำงานโดยเอาเงินมอบให้เจ้า หรือบางครั้งทาสที่เจ้านายไว้วางใจมากจะเดินทางไปทำการค้าให้เจ้า¹⁰⁷ ทาสที่ทำงานรับใช้เจ้านายมาเป็นระยะเวลานานๆ มักจะได้รับเงินตอบแทนเล็กน้อย¹⁰⁸ เจ้านายมักเป็นเจ้าของทาสรายใหญ่ นักสำรวจชาวอังกฤษที่เดินทางไปเชียงใหม่บันทึกไว้ในทศวรรษที่ ๒๔๒๐ ว่า เจ้าหลวงเชียงใหม่มีทาสกว่า ๑๕๐๐ คน เจ้าหอหม่นมีประมาณ ๑๐๐๐ คน เจ้าอุปฮาดมีน้องสาวแม่เจ้าทิพเกษรมี ๘๐๐ คน เจ้านายคนอื่นๆ มีตั้งแต่ ๗๐-๑๐๐ คนแล้วแต่ฐานะทางเศรษฐกิจ¹⁰⁹ ฮิลเดอบรันด์ข้าราชการอังกฤษได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า เจ้าหอหม่นมีรายได้ส่วนใหญ่จากแรงงานทาสไม่น้อยกว่า ๖๐๐ คนที่อยู่ในคุ้มของเจ้าเอง¹¹⁰ ทาสเป็นเครื่องแสดงความมั่งคั่งของเจ้าของและเป็นสินค้าที่เปลี่ยนมือได้ เจ้าซื้อทาสจากพ่อค้าทาสกะยาซึ่งอยู่บริเวณชายแดนตะวันตกของแม่ฮ่องสอน¹¹¹ การซื้อขายทาสนั้นไม่จำเป็นต้องซื้อเป็นเงินสด สามารถแลกเปลี่ยนกับวัวควาย ราคาสำหรับทาสต่างกัน ทาสชายราคาประมาณ ๕๔ รูปี ส่วนทาสหญิงมีราคาแพงกว่าขายได้ถึง ๗๒ รูปี¹¹²

การเป็นทาสมีข้อได้เปรียบบางประการ เช่น ได้รับยกเว้นไม่ถูกเกณฑ์แรงงานและไม่ถูกเกณฑ์ทหารเพราะถือว่าเป็นทรัพย์สินส่วนตัวของเจ้านายหรือเจ้าทาส ทาสบางครั้งจึงมีฐานะที่ดีกว่าไพร่ จนไพร่บางคนพยายามลดฐานะไปเป็นทาส กฎหมายโบราณล้านนาจึงมีข้อห้ามที่ป้องกันไพร่เปลี่ยนฐานะไปเป็นทาสเพราะเกรงจะสูญเสียกำลังของบ้านเมือง¹¹³

ในประเภทต่างๆ ของทาส ทาสสินไถ่มีฐานะดีกว่าทาสประเภทอื่นๆ เพราะ ทาสสินไถ่แม้จะต้องทำงานหนักเป็นการชดเชยหนี้สินแต่ก็ได้รับการปฏิบัติอย่างดี สามารถไถ่ตัวเองได้แม้จะค่อนข้างยากเพราะเจ้ามักคิดดอกเบี้ยในอัตราสูงจึงประสบความสำเร็จน้อยราย¹¹⁴

¹⁰⁶ Liliian Curtis, Ibid, p.121

¹⁰⁷ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, อ้างแล้ว, หน้า ๖๓ และ U.K. Richardson, 'Journal', p.154.

¹⁰⁸ Freeman, Ibid p.100

¹⁰⁹ Colquhoun Ibid p. 257.

¹¹⁰ U.K. Hildebrand's Report, F.O 628/10/157

¹¹¹ U.K. Richardson, 'Journal', p.136

¹¹² Carl Book, Ibid, p.159

¹¹³ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, อ้างแล้ว, หน้า ๖๘

¹¹⁴ Carl Book, Ibid p.139.

ทาสวัดหรือข้าวัดส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านใกล้วัดและถูกกลบนาให้วัด เพื่อดูแลอาคารสถานที่ของวัด มีข้าพระหรือทาสของพระคอยรับใช้พระสงฆ์ หรือข้าพระธาตุก็เป็น ทาสอีกประเภทหนึ่งที่ทำหน้าที่ดูแลรักษาพระธาตุ เช่น วัดพระธาตุศรีจอมทองห่างจากตัวเมือง เชียงใหม่ประมาณ ๖๐ กิโลเมตร ชาวบ้านที่อยู่ข้างเคียงถูกกลบนาให้เป็นข้าวัด ทำหน้าที่เลี้ยงช้างที่มี ผู้ศรัทธานำมาถวายให้กับวัด¹¹⁵ ทาสเหล่านี้แม้จะไม่ใช่ทรัพย์สินส่วนตัวที่ได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ แรงงาน คนเหล่านี้ต่างตระหนักถึงสิทธิของตน เมื่อถูกเจ้าหลวงเชียงใหม่เรียกเกณฑ์แรงงานไปสร้าง วัดที่เชียงใหม่ จึงได้ปฏิเสธและได้เสนอฎีกาต่อเจ้าหอหน้า จนเจ้าหลวงต้องยอมยกเว้นไม่เกณฑ์แรง งาน¹¹⁶

พระสงฆ์

เนื่องจากเชียงใหม่นับถือพุทธศาสนา พระสงฆ์จึงเป็นชนชั้นพิเศษที่มีอภิสิทธิ์ในสังคม นอกเหนือจากกิจการศาสนาแล้วพระสงฆ์มักเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง ตัวอย่างเช่น เจ้าอาวาสวัด หามู๋ย ที่สันทรายได้สนับสนุนกองกำลังกบฏของพญาปราบสงคราม ช่วยเหลือในการปลุกเสกน้ำมันต์ และของขลังตลอดจนทำพิธีทางศาสนาเพื่อช่วยเสริมกำลังใจ¹¹⁷ แม้พระสงฆ์ในเชียงใหม่ไม่การเมืองจัด ทำพระสงฆ์ของพม่า แต่ก็ไม่เคยพลาดที่จะแสดงบทบาททางการเมืองตามเวลาอันสมควร

โดยทั่วไปแล้วพระอยู่นอกเหนืออิทธิพลของชนชั้นปกครอง มักจะใช้ธรรมะของพุทธ ศาสนากล่อมเกลาคใจของเจ้านายให้ประพฤติปฏิบัติตนอย่างเหมาะสม พระสงฆ์และพุทธศาสนาทำ หน้าที่รับรองความชอบธรรมแห่งอำนาจของเจ้านาย ซึ่งจะตอบแทนด้วยการส่งเสริมพุทธศาสนาใน ทุกๆด้าน พิธีกรรมหลายพิธีของรัฐแม้แต่พิธีบูชาไฟอารักษ์ก็มีการนิมนต์พระสงฆ์เข้าร่วมประกอบพิธี เพื่อเสริมสร้างความศักดิ์สิทธิ์¹¹⁸

บทบาททางสังคมและทางจิตวิญญาณของพระมีความสำคัญอย่างยิ่ง ชาวเชียงใหม่เคารพ นับถือพระสงฆ์ ไม่ใช่เพียงเพราะพระปฏิบัติหน้าที่ทางศาสนา แต่เพราะพระนั้นสามารถเป็นทั้งหมอ ครุ ช่างฝีมือ และทำหน้าที่ทางสังคมสงเคราะห์แทบทุกอย่าง ผู้ชายทุกคนต้องบวชเณรหรือบวชพระ เพื่อกล่อมเกลาคใจของตนและเรียนรู้หนังสือหรือวิชาการต่างๆไปพร้อมๆกัน ผู้ที่อยู่ในสมณเพศเป็น เวลานาน มีความรู้ความสามารถดี จะได้รับตำแหน่งเจ้าอาวาส หากเจ้าอาวาสสึกออกมาเป็นฆราวาส จะได้รับสิทธิพิเศษ ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไม่ต้องเสียภาษี แต่ให้มีหน้าที่ดูแลกิจการของวัดและพิธี

¹¹⁵ U.K.Louder's Journal ,F.069/55

¹¹⁶ Carl Book, Ibid, p.226.

¹¹⁷ สวัสดิ์ อ่องสกุล, "กบฏพระยาปราบสงครามแม่ทัพเชียงใหม่ พ.ศ.๒๔๓๒" ใน พรเทพย์ อ้นตระกูลและอังนราพร กฤษพิทักษ์ "ตำนานเชียงใหม่" และ "กบฏผู้ยิ่งใหญ่"ในสังคมไทย (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, ๒๕๔๓) หน้า ๑๓๖.

¹¹⁸ ชุมพรรัตน์ วิชิตวงศ์ยาว,สังเขปแล้ว, หน้า ๘๗

กรรมต่างๆ¹¹⁹ การบวชเป็นพระสงฆ์จึงเป็นการเลื่อนฐานะทางสังคมของประชาชน เป็นทางหนึ่งที่สามารถจะได้รับอภิสิทธิ์ในสังคมและพาตนเองขึ้นไปเป็นชนชั้นปกครอง นอกเหนือจากความสามารถทางด้านการทหารและการสร้างความสัมพันธ์กับเจ้านายด้วยการแต่งงาน

ภานี, ตัวอยู่ และการเกณฑ์แรงงาน : ภาระหน้าที่ของไพร่

ตามข้อมูลเอกสารอัตราภานีในเชียงใหม่ไม่หนักหนาหาไร่น แต่ข้อมูลเกี่ยวกับระบบภานีในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ นั้นค่อนข้างสับสนและขัดแย้งกัน แหล่งข้อมูลทั้งหลายระบุตรงกันว่า มีการเก็บภานีเป็นข้าว เอกสารส่วนใหญ่กล่าวถึงว่า ชาวนาจ่ายภานีเป็นข้าว ๑ กระบุงต่อข้าวเปลือกที่ใส่ปลูก ๑ กระบุง¹²⁰ เอกสารบางฉบับบอกว่า ชาวนาจ่ายภานีเป็นข้าว ๓ กระบุงครั้งต่อการใช้ทวายนานา ๑ ตัวและไถ ๑ ผาน¹²¹ ไม่เพียงแต่สับสนในเรื่องจำนวนข้าวที่เสียภานี ใครเป็นผู้ได้รับภานีก็ยังไม่แน่นอน บ้างก็ว่าให้กับเจ้าผู้ครองครองที่ดินหรือกินนานั้นอยู่ บ้างก็บอกว่าเป็นของรัฐ บ้างก็ว่าให้ทั้งสอง แต่ฮิลเดเบรนต์บันทึกไว้ว่า “...ไม่มีรายได้ของรัฐ ภานีที่เก็บได้เป็นของเจ้าหลายๆ องค์...”¹²² โฮลต์ ฮัลเลต์และคาร์ล บอก ระบุตรงกันว่าภานีที่ดินเป็นของกินนาลและถือว่าเป็นค่าเช่า¹²³ แมคคัลลาร์ดบันทึกไว้ว่าในเชียงใหม่เจ้าได้รับข้าว ๑ กระบุงต่อไถ ๑ ผาน ส่วนเจ้าชั้นเชียงใหม่ได้รับข้าว ๓ กระบุง เจ้าชั้นเมืองลำพูนได้รับได้รับข้าว ๔ กระบุง เท่ากับว่าประชาชนเสียภานีให้เจ้านายที่กินนาตามระบบศักดินา ในขณะที่เดียวกันก็เสียภานีให้รัฐด้วยเพราะเจ้านายนั้นเป็นกลุ่มผู้ปกครองของรัฐ¹²⁴ ริชาร์ดสันบันทึกไว้ว่า ชาวนาทุกคนไม่มีการยกเว้นต้องส่งข้าวเข้าคลังหลวงเท่ากับจำนวนข้าวพันธุ์ที่ใส่ปลูก¹²⁵

จากหลักฐานทั้งหมดสรุปได้ว่า อย่างน้อยชาวนาต้องจ่ายภานีเป็นผลผลิตให้กับเจ้านายของตน ของป่าทั้งหลายถ้าหากเป็นของป่าหายาก หรือของมีค่าจะต้องนำไปให้เจ้าผู้ครอง ของป่าต่างๆ เช่น ครั่งถูกเก็บภานี ๕๐ เปอร์เซนต์ ให้กับเจ้านายและท้าวขุน มีการเก็บ ภาษีสัตว์ที่ใช้ฆ่าในพิธีกรรมเลี้ยงผี¹²⁶ ภานีพืชผลประเภทต่างๆ เช่น ฝ้าย ยาสูบ ดอกคำฝอย หมาก และพริกเป็นต้น สินค้าสำคัญที่มีการเก็บภานีอีกอย่างคือ เกลือ ส่วนการค้าสัตว์ซึ่งเป็นการค้าสำคัญกับต่างเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งพม่า มีการเรียกเก็บภานีสัตว์แต่ละประเภทต่างๆกันไป การซื้อขายช้างจะต้องเสียภานี ๓๐

¹¹⁹ Thailand, McUlvaay, NCP, Payap University Archives, February, 1870.

¹²⁰ U.K., Richardson's Journals p.151, McLeod's Journals and Carl Book, p.163

¹²¹ U.K., Hildebrand's Journal, F.O 628/10/152.

¹²² Ibid

¹²³ Holt Haller, Ibid, p.134-135, and Carl Book, Ibid p.163.

¹²⁴ Nigel Bratley Ibid, p.28.

¹²⁵ U.K., Richardson's Journals, p.151.

¹²⁶ Ibid

เปอร์เซ็นต์ของราคาขายให้กับเจ้านาย หากชาวบ้านจับช้างได้ตั้งแต่ ๑๐ ตัวขึ้นไป จะต้องให้เจ้าหลวง ๑ ตัว เจ้าหอหน้า ๑ ตัวและเจ้านายของตนเองด้วย¹²⁷ มีการผูกขาดการค้าบางประเภท เช่น หมากและฝิ่น¹²⁸ ชาวบ้านอาจถูกเก็บภาษีบางประเภทเป็นครั้งคราว เช่น ภาษีสนับสนุนกองทัพ ตัวอย่างกรณีการยกกองทัพไปรบกับพวกกะยา เป็นต้น¹²⁹ สำหรับหมู่บ้านยากจนที่อยู่ห่างไกล จะมีการเก็บภาษีน้อยมาก เช่น หมู่บ้านกะเหรี่ยงและลัวะ ที่แม่สะเรียงส่งภาษีให้เจ้าเชียงใหม่เป็นเงินเพียง ๒ รูปี ฝ้าห่ม ๒ ผืน และฝ้ายประมาณ ๖๐ กิโลกรัม¹³⁰ ผู้รับผิดชอบเก็บภาษีในแต่หมู่บ้าน คือ นายบ้าน ซึ่งจะได้รับส่วนแบ่งจากภาษีนั่นด้วยเช่นกัน

☆ ส่วยเป็นภาระอีกประการหนึ่งของไพร่บ้านพลเมือง หมู่บ้านบางแห่งมีผลผลิตเฉพาะของตนเอง เช่น น้ำผึ้งซึ่งเป็นสินค้าออกของเชียงใหม่มาตั้งแต่สมัยติดต่อกับอาณาจักรอยุธยา เสือ หวาย หอม กระเทียม และนุ่น ก็ส่งเป็นส่วยให้เจ้านาย¹³¹ หมู่บ้านลัวะในเขตแม่สะเรียงและสอดส่งส่วยเป็นเครื่องเหล็ก เช่น โซ่ช้าง หอก และภาชนะหม้อไหต่างๆที่ผลิตในหมู่บ้านของตน¹³² พวกที่อยู่ห่างไกลเหล่านี้มักส่งส่วยเป็นของป่า เช่น ยางไม้ ครั่ง และงาช้าง เจ้านายจะเก็บรวบรวมของเหล่านี้ไว้ส่งไปขายที่กรุงเทพฯ เป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทยมาแต่โบราณ

ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ประชาชนแต่ละคนอยู่ภายใต้อำนาจของเจ้านายขุนนาง จะต้องคอยรับใช้ปรนนิบัติ แรงงานได้เปล่าของไพร่เหล่านี้ทำให้เจ้าประหยัดค่าใช้จ่ายได้เป็นจำนวนมาก เมื่อเจ้านายต้องการสร้างบ้านก็เพียงแต่สั่งให้ไพร่ในสังกัดของตนนำไม้ ไม้ไผ่ หินปูน หรืออุปกรณ์ที่จำเป็นต่างๆมาสร้างให้ แม้แต่การขนข้าวจากนาของเจ้าก็จะมีชาวบ้านหาบไปส่ง หรือนำสัตว์ไปบรรทุกส่งให้ถึงข่วงนางของเจ้า¹³³ ไม่มีข้อกำหนดหรือจำกัดปริมาณสิ่งของผลผลิตที่เจ้านายอาจเรียกร้อยจากชาวบ้าน ฮิวจ์ เทย์เลอร์พบว่าในแต่ละปีเจ้านายสามารถเกณฑ์แรงงานไพร่ได้ถึง ๓๐ วัน¹³⁴

เอกสารตะวันตกหลายฉบับวิจารณ์ระบบนี้ว่าเป็นระบบที่ขูดรีดประชาชนและไร้มนุษยธรรม ข้าราชการอังกฤษผู้หนึ่งตั้งข้อสังเกตในการเกณฑ์แรงงานไพร่มาสร้างคุ้มใหม่ให้เจ้าหลวงเชียงใหม่ว่า

...ไม้สักอย่างดีมีมากมายในเขตแม่น้ำปิงใกล้เมืองเชียงใหม่
เขตทางใต้ลงไปมีน้อย การสร้างคุ้มต้องใช้ไม้จำนวนมาก

¹²⁷ Alchibald Colquhoun, Ibid. p.256.

¹²⁸ U.K. Memorandum on Taxes, F.O 628 / 10 / 57.

¹²⁹ Thailand, Mc Gilvary, NCP, Payap University Archives, 15 February, 1870

¹³⁰ U.K. Lowmiller's Journal F.O 69 / 55

¹³¹ Anon. Gajjanapari, Ibid, 43

¹³² Alchibald Colquhoun, Ibid, p.51.

¹³³ U.K. Hilderbrand's Report, F.O 628 / 10 / 157

¹³⁴ Hugh Taylor, Ibid, p.179

หลายร้อยท่อน คนหลายพันคนถูกสั่งให้ไปตัดและชักลาก
ไม้ ตัดหวายและทำเชือก ถูกห้ามไม่ให้ตัดไม้เหนือน้ำแต่
ให้ตัดไม้ใต้น้ำ แล้วลากทวนกระแสน้ำขึ้นมา...¹³⁵

ไพร่ที่มาทำงานไม่ได้รับค่าตอบแทนและต้องนำอาหารมาเอง ในปริมาณงานดังกล่าวต้องใช้แรงงานคนทำถึง ๓ วัน แต่ช่างสามารถทำเสร็จภายในวันเดียว อย่างไรก็ตามเจ้าไม่ยอมให้ใช้ช่างเพราะ “...เจ้านายรักช่างของตนเองมาก เห็นว่าเป็นงานหนักเกินไป...”¹³⁶

นอกจากรับใช้เจ้านายเป็นส่วนตัวแล้ว ชาวบ้านยังต้องถูกเกณฑ์ทหาร แต่ละหมู่บ้านจะถูกเรียกเกณฑ์ตามขนาดประชากรของหมู่บ้าน ตั้งแต่ ๕๐-๑๐๐ คน หน้าที่ความรับผิดชอบในการส่งกำลังคนและจัดหาสัตว์พาหนะเป็นของนายบ้าน ซึ่งจะถูกลงโทษอย่างหนัก หากไม่สามารถจัดหาตามคำสั่งได้ เช่น กรณีของเมืองฮอดที่นายบ้านไม่สามารถหาช้างไปส่งคณะทูตที่จะไปเจรจากับพวกกะเหรี่ยงแดงได้¹³⁷ นอกจากนี้ไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไปรบจะต้องนำอาวุธและอาหารของตนเองไปด้วย

ระบบอุปถัมภ์ของเชียงใหม่ดำเนินเรื่อยมาจนถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มีเอกสารตะวันตกกล่าววิพากษ์วิจารณ์อยู่เสมอ ที่น่าสนใจคือ มีการเปรียบเทียบว่า แม้จะมีการเก็บส่วยภาษีหลายประเภทรวมถึงการถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานหรือไปรบ ไพร่เชียงใหม่ก็ยังอยู่ในสภาพดีกว่าไพร่ในกรุงเทพฯ¹³⁸ ทั้งนี้เป็นเพราะปัญหาขาดแคลนกำลังคนมาตั้งแต่สมัยฟื้นฟูบ้านเมือง จึงทำให้เจ้านายต้องปฏิบัติต่อไพร่อย่างประนีประนอมตามสมควร ศาสตราจารย์ดาเนียล แมงกิลเวร์เล่าถึงการก่อร่างกุ่มเจ้าหลวง สะพานและศาลาซึ่งน่าจะเป็นกรณีเดียวกันที่ลอนดอนสได้วิจารณ์ไปข้างต้นแล้ว ว่าประชาชนจำนวนมากถูกเกณฑ์มาพลัดละ ๓-๕ วัน เพื่อไม่ให้เป็นการระแกว่าไพร่มาจนเกินไป¹³⁹ ทำให้เห็นว่าในบางกรณีที่ดูเหมือนว่าเจ้าคชัไพร่นั้นก็มีการผ่อนปรนอยู่บ้าง ในกฎหมายสำคัญของล้านนาอย่างมังรายศาสตร์ก็ระบุให้ผู้ปกครองเห็นความสำคัญของไพร่ว่า “...โบราณเมืองท่านเยี่ยะเมืองเป็นเพื่อไพร่ตาย หาไพร่ยากนัก บัควรหื้อไพร่ฉิบหาย กันไพร่ฉิบหายเจ้าเมืองก็ฉิบหายตาย...”¹⁴⁰

ระบบอุปถัมภ์ของเชียงใหม่ขึ้นอยู่กับความสมดุลระหว่างความจำเป็นของไพร่กับการเรียกร้องของเจ้านาย ระบบนี้จะดำเนินไปได้ด้วยดีหากเจ้านายยอมรับความจำเป็นในการดำรงชีพของไพร่และปรับการเก็บภาษีการเกณฑ์แรงงาน ไม่ให้เป็นภาระของไพร่มากเกินไปจนกลายเป็นการขูดรีดอย่างหนัก ระบบดังกล่าวเป็นโครงสร้างพื้นฐานของสังคมล้านนามาจนถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่

¹³⁵ U.K., *Hildebrand's Report*, F.O. 628/10/157

¹³⁶ *Ibid.*

¹³⁷ U.K., *Lowndes' Journal*, F.O. 69/55.

¹³⁸ Holt Hallet, *Ibid.* p.135.

¹³⁹ Thailand, McGilvary, NCP, Payap University Archives, 5 February, 1870.

¹⁴⁰ ประเสริฐ ณ นคร, อ้างแล้ว, หน้า ๔

๑๕ ที่หลังจากภายนอกเช่น ระบบทุนนิยมตะวันตกและระบบรวมศูนย์อำนาจของกรุงเทพจะนำความเปลี่ยนแปลงเข้ามาสู่ล้านนา

เศรษฐกิจของเชียงใหม่

ชาวเชียงใหม่เป็นเกษตรกรและอยู่ในสภาพเลี้ยงดูตนเองได้เป็นส่วนใหญ่ แต่ละครัวเรือนจะผลิตพืชผลและของใช้เอง พืชผลที่สำคัญที่สุด คือ ข้าวเหนียว ข้าวไร่เป็นส่วยหรือภาษีให้เจ้านายขุนนาง สำหรับสามัญชนการปลูกข้าวเป็นหัวใจของการดำรงชีพ เนื่องจากมีที่ดินที่เหมาะสมกับการปลูกข้าวค่อนข้างจำกัด ที่ราบลุ่มของเชียงใหม่จำนวนมากอยู่ในเขตที่สูงกว่า ๓๐๐ เมตรเหนือระดับน้ำทะเลและมีส่วนผสมของดินทราย ดังนั้นการเพาะปลูกจึงพึ่งพาระบบการชลประทานหรือน้ำฝนค่อนข้างมาก¹⁴¹

ปริมาณน้ำฝนเพื่อใช้ในการเพาะปลูกไม่เพียงพอเพียงเพราะมีภูเขาสูงระหว่างพรมแดนพม่ากับล้านนา ถิ่นลุ่มมรสุมตะวันตกเฉียงใต้จากอ่าวเบงกอล ในบริเวณด้านตะวันตกของเทือกเขามีฝนตกระหว่าง ๑๐๐-๒๐๐ เซนติเมตร แต่ในเขตเชียงใหม่จำนวนฝนโดยเฉลี่ยแล้วมักน้อยกว่า ๑๗๓ เซนติเมตร ขึ้นอยู่กับฤดูกาลและที่ตั้ง การเพาะปลูกจึงไม่อาจอาศัยน้ำฝนแต่เพียงอย่างเดียว จำต้องมีระบบชลประทานที่มีประสิทธิภาพ

ระบบการชลประทานของล้านนาอาจย้อนไปถึงคริสตศตวรรษที่ ๑๓ ชาวบ้านจะทำฝายกันแม่น้ำลำห้วย และขุดเหมืองคูคลองส่งน้ำเข้ามา¹⁴² ระบบการชลประทานถูกควบคุมโดยผู้นำหมู่บ้าน มีตำแหน่งเฉพาะ ชาวบ้านแต่ละครัวเรือนที่ใช้น้ำจะส่งสมาชิกชายไปช่วยซ่อมแซมและตีเหมืองฝายทุกปี รัฐไม่เคยเข้ามายุ่งเกี่ยวหรือสนับสนุนระบบชลประทานท้องถิ่น ระบบนี้มีหมู่บ้านเป็นฐานและอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของชาวบ้าน ความจำเป็นที่ต้องมีการร่วมมือกันเพื่อจัดระบบน้ำผูกพันชาวบ้านเข้าด้วยกันอย่างแน่นแฟ้น มีการรวมตัวกันอย่างมั่นคงและพึ่งตนเองได้ หากระบบการชลประทานล้มเหลวในปีที่ฝนตกน้อยก็จะเกิดภาวะข้าวขาดแคลน ตัวอย่าง เช่น ลำปางในปีพ.ศ ๒๔๓๕ พื้นที่ส่วนใหญ่ขาดน้ำเพราะฝายในแม่น้ำวังถูกท่อนซุงที่ล่องตามน้ำมาทำลายจนฝายแตก ไม่มีน้ำส่งเข้าไปสู่ผืนนา ปลูกข้าวไม่ได้จนเกิดภาวะข้าวขาดแคลนแพง ประชาชนอดอยากจนเสียชีวิตไปจำนวนหนึ่ง¹⁴³ และมีผลกระทบมาถึงเชียงใหม่และเมืองใกล้เคียงด้วย

¹⁴¹ Carl Zimmernan, *Siam, Rural Economic Survey (1930-1931)* (Bangkok : The Bangkok Time Press , 1931) , p.141

¹⁴² U.K., *Note on Travel in Siam*, Vol.1 P.R.O.30/33/17/13 , December 1885.

¹⁴³ Hugh Taylor , *Ibid* p. 104.

ในเขตที่ดอนหรือที่สูงที่น้ำไม่พอปลูกข้าวนาดำ ชาวบ้านจะปลูกข้าวไร่และพืชผลอื่นๆ เช่น ฝ้าย สมุนไพร ถั่วและเครื่องเทศ¹⁴⁴ ส่วนพืชเสริมอื่นๆของบริเวณที่ราบนั้นชาวบ้านนิยมปลูกผัก ยาสูบ อ้อย และฝ้าย ในที่ดินที่แยกต่างหากออกไป ในเขตภูเขาที่มีดินเขาที่ใช้ทำเหมืองที่ชาวบ้านนิยมกันมาก ชาวบ้านจึงกลายเป็นพืชเศรษฐกิจของเชียงใหม่ไปพร้อมกับหมากซึ่งมีปลูกกันทุกบ้าน และเป็นสินค้าที่สำคัญ

ผักที่ชาวบ้านปลูกเพื่อกินและขายนั้นมีอยู่ในสวนครัวของแต่ละบ้าน ได้แก่ พริก แตงกวา ถั่ว ข้าวโพด กระเจี๊ยบมอญ กะหล่ำปลี มันเทศ และมะเขือเทศ นิยมปลูกผักกันมากในช่วงฤดูหนาวที่มีน้ำค้างตกตอนกลางคืนจนดินชุ่มชื้น บริเวณริมฝั่งแม่น้ำและที่เกาะกลางน้ำเป็นบริเวณที่ชาวบ้านมักใช้ปลูกผักกันมาก¹⁴⁵ ผู้ที่ดูแลปลูกผักเหล่านี้มักเป็นผู้หญิง เมื่อผักออกงาม तोพอและเหลือจากการบริโภคในครัวเรือน ผู้หญิงเหล่านี้จะนำไปขายที่ตลาดเป็นการหารายได้เล็กน้อยให้แก่ครอบครัว

ยาสูบเป็นพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่ง มักปลูกกันหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว เริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคม เพื่อขายในท้องถิ่นและส่งไปยังที่อื่นๆ เชียงใหม่ปลูกยาสูบได้เอง แต่ที่บ้านท่าฟ้าเมืองน่านเป็นหมู่บ้านที่มีชื่อเสียงในการปลูกยาสูบชนิดดีเป็นที่นิยมแพร่หลาย จึงมีพ่อค้าจากเชียงใหม่และเมืองอื่นๆรวมทั้งพ่อค้าฮ่อและพ่อค้าเงี้ยวเดินทางไปซื้อถึงที่ทุกปี เพื่อนำกลับมาขายในท้องถิ่นของตน

146

อ้อยและฝ้ายเป็นพืชเศรษฐกิจที่หารายได้เสริมให้แก่ชาวบ้าน อ้อยถูกนำมาใช้ทำน้ำตาลด้วยเครื่องมือแบบโบราณของชาวบ้านหมุนด้วยแรงงานสัตว์¹⁴⁷ ระหว่างการเดินทางจากเชียงใหม่ไปลำพูนริชาร์ดสันพบชาวบ้านจำนวนมากกำลังเกี่ยวน้ำตาลจากอ้อย น้ำตาลอ้อยจึงเป็นสินค้าของหมู่บ้านในบริเวณนี้¹⁴⁸ ฝ้ายมีความสำคัญไม่เฉพาะใช้ในครัวเรือน แต่เป็นสินค้าที่พ่อค้าเงี้ยวพ่อค้าฮ่อต้องการในสมัยที่ผ้าสำเร็จรูปจากโรงงานยังไม่เป็นที่นิยมแพร่หลาย ทุกครัวเรือนจะมีเครื่องมือทอผ้าของตนเอง ผู้หญิงทุกคนไม่ว่าแก่หรือสาวต้องทอผ้าเป็น และใช้เวลาว่างทอเครื่องนุ่งห่มให้สมาชิกในครัวเรือนตลอดจนทอผ้าถวายพระเพื่อสร้างบุญกุศลและผ้าที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ชาวกระเหรี่ยงและลัวะก็ทอผ้าใช้เองจากที่แบบง่ายๆ ผ้าของชาวบ้านที่ทอขึ้นเองนั้นมีความทนทานกว่าผ้าที่มาจากกรุงเทพและต่างประเทศในสมัยนั้น¹⁴⁹

¹⁴⁴ Lawrence Judd, *Dry-Rice Agriculture in Northern Thailand* (Bangkok : Sanyabun , 1977) , pp 3-8.

¹⁴⁵ Thailand, McGillvary , NCP ,Payap University Archives, 29 February 1870.

¹⁴⁶ รัตนพร เศรษฐกุลและคณะ ,อ้างแล้ว ,หน้า ๓๖

¹⁴⁷ Holt Hallett, Ibid. p. 714.

¹⁴⁸ U.K., *Richardson's Journal*.

¹⁴⁹ U.K., *Lowndes' Journal* , F.O.69/55.

เมืองเป็นสินค้าสำคัญที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย เป็นแหล่งรายได้ที่ดีมากเช่นกัน ป่าเมืองหรือบริเวณที่มีต้นชาอยู่มักเป็นบริเวณที่สูงบนคอย บางครั้งมีการปลูกชาเพื่อผลิตเมือง ในฤดูกาลเก็บเกี่ยวจะมีชาวบ้านบริเวณหมู่บ้านที่ราบขึ้นไปเก็บเมืองบนคอยปีละ ๔ ครั้ง เพื่อนำมาหมักทำเมือง¹⁵⁰

หมากเป็นสินค้าที่ขึ้นหน้าขึ้นตาอีกประเภทหนึ่ง เป็นต้นไม้ที่ปลูกประจำบ้านของชาวบ้าน ในเขตเชียงใหม่ ชาวบ้านมีสวนหมากขนาดใหญ่ถึงกับต้องใช้กังหันวิดน้ำจากแม่น้ำเข้าเลี้ยงต้นหมากในสวนของตน¹⁵¹ นอกจากขายตามเมืองต่างๆที่อยู่ใกล้เคียงหมากยังถูกส่งไปขายถึงรัฐไทใหญ่เป็นประจำ

นอกจากการเพาะปลูกแล้ว ชาวบ้านยังมีการผลิตหัตถกรรมอีกหลายประเภทที่สนองตอบต่อความต้องการในครัวเรือนและเป็นสินค้าของท้องถิ่น ชาวเชียงใหม่มีฝีมือในการทำเครื่องเงินและเครื่องเงิน เครื่องเงินที่ผลิตออกมาในรูปของหีบหมาก ขันน้ำ ฟาน คุ่มหู กำไลและเครื่องประดับอื่นๆของชนชั้นสูง¹⁵² เครื่องเงินเป็นสินค้าที่ราคาแพงกว่าเป็นที่นิยมของสามัญชน มักขายตามตลาดทั่วไป และมีการส่งออกไปขายถึงกรุงเทพและมะละแหม่ง¹⁵³

เครื่องปั้นดินเผาเป็นสินค้าท้องถิ่นอีกประเภทหนึ่งที่ผลิตและขายกันทั่วไป ในบริเวณภาคเหนือพบเตาเผาที่ใช้ผลิตเครื่องถ้วยชามและกระเบื้องดินขอ บางหมู่บ้านชาวบ้านมีฝีมือดีและมีดินดีกว่าที่อื่นๆ ทำให้สามารถผลิตเครื่องภาชนะคุณภาพดี ไปแลกฝ้ายและยาสูบหรือสินค้าท้องถิ่นของหมู่บ้านอื่นๆ¹⁵⁴

หัตถกรรมท้องถิ่นที่เป็นสินค้าแลกเปลี่ยนระหว่างหมู่บ้านคือ เครื่องเหล็ก ในบางหมู่บ้านผลิตมีด ขวานและไถ ชาวบ้านจะผลิตในช่วงฤดูร้อนที่ว่างจากการเก็บเกี่ยวแล้วนำออกไปขายยังหมู่บ้านอื่นๆ¹⁵⁵ มีเหมืองเหล็กที่เมืองล่องอยู่ระหว่างแพร่กับลำปาง และที่หมู่บ้านดะที่บ้านบ่อ เขตระหว่างฮอดกับแม่สะเรียง พวกนี้จะทำดาบหอก โซ่ช้าง ลูกปัดและขวาน ส่งเป็นส่วยให้เจ้าหลวงเชียงใหม่และนำไปแลกเปลี่ยนกับผลผลิตของหมู่บ้านอื่น¹⁵⁶

¹⁵⁰ Edward Van Roy, *Economic Systems of Northern Thailand: Structure and Change* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1965) p. 85.

¹⁵¹ U.K., Hilderbrand's Report and Lowndes's report.

¹⁵² Carl Bock, *Ibid.*, p. 152.

¹⁵³ John Freeman, *Ibid.*, p. 61.

¹⁵⁴ Lilian Carris, *Ibid.*, p. 160.

¹⁵⁵ ชูสิทธิ์ ชูชาติ, อ้างแล้ว, หน้า ๓๘.

¹⁵⁶ U.K., Lowndes's Journal.

ตลาด

ในเชียงใหม่ระบบเศรษฐกิจการเกษตรแบบเลี้ยงตนเองดำเนินไปควบคู่กับการค้าระหว่างหมู่บ้านและการค้าทางไกล โดยทั่วไปหมู่บ้านจะไม่มีตลาดของตนเองนอกจากจะเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ หรือเป็นหมู่บ้านที่อยู่บนเส้นทางการค้า ตลาดมักจะอยู่ในเมืองหรือบนทางแยกของเส้นทางการค้าที่อยู่ใกล้หมู่บ้าน ในเชียงใหม่มีการติดตลาดทุกๆ ๓-๕ วัน ผลัดเปลี่ยนกันตลาดใหญ่อยู่ระหว่างเขตกำแพงเมืองเก่ากับเขตกำแพงดิน แม้ค้ามักนำสินค้ามาตั้งแต่เช้ามีค ขายกันจนถึงเที่ยงก็กลับบ้านช่องของตน มีร้านเล็กๆที่เปิดประจำไม่มากนัก¹⁵⁷

- การค้าในตลาดดำเนินไปโดยผู้หญิง ซึ่งมาจากชานเมืองหรือหมู่บ้านใกล้เคียง นำสินค้าที่ผลิตเองมาขาย อย่างเช่นจากอำเภอคอยสะเกิด ชาวบ้านจากบ้านเมืองหลวงออกจากบ้านแต่เช้ามีค หาบสินค้าประเภทหมาก พลู ข้าว ผักและผลไม้ ไปขายที่ตลาดใหญ่คอยสะเกิดหรือหาบเข้ามาสู่เมือง ขายหรือแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่จำเป็นอื่นๆ ตลาดคอยสะเกิดเดิมนั้นเป็นจุดพักของพ่อค้าจากเชียงตุงหรือไทใหญ่ก่อนเข้าสู่เมืองเชียงใหม่¹⁵⁸

มีผู้บรรยายภาพตลาดเชียงใหม่ไว้ดังนี้

ผู้หญิงทำการค้าขายทั้งหมด ทุกคนนั่งบนพื้นมีตะกร้าวางอยู่ข้างๆ บางครั้งจะเอาของในตะกร้าออกมาวางเรียงรายบนใบตองคิง สินค้าที่สำคัญที่ซื้อขายมักเป็นของกินของใช้ เช่นผลไม้ และผัก ยาสูบ หมาก มะนาว ปลาแห้ง ปลาเค็ม ปลาร้า ซึ่งมีกลิ่นฉุน เนื้อควาย หนังควาย ก็เป็นที่นิยมรับประทาน...เห็นซึ่งพวกลาวชอบมาก จี๋ผิ้ง และฝ้าย เครื่องปั้นดินเผา มีหม้อ ไห เข็อก ซึ่งค่อนข้างประหลาด จนเกือบแตกเวลาจับต้อง นอกจากนี้มีดอกไม้จำนวนมาก...

¹⁵⁹

ในทัศนะของฝ่ายไทยนั้นการค้าของเชียงใหม่ล้าหลังเมืองใหญ่อื่น ประชาชนไม่ใส่ใจในการผลิตเพื่อการค้า หรือสร้างความมั่งคั่งเหมือนคนต่างชาติซึ่งมีบทบาททางด้านการค้าอย่างมาก ทั้งนี้ฝ่ายไทยไม่ได้คำนึงถึงปัจจัยที่ส่งเสริมการค้าหรือระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการพัฒนาระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นให้เป็นระบบเศรษฐกิจการค้า ตลอดจนปัญหาอุปสรรคของระบบการเมืองและสังคมแบบจารีตที่ขัดขวางการขยายตัวทางการค้า หากมองเป็นปัญหาคำนิยามของ

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ รัตนพร เศรษฐกุล และคณะ, อ้างแล้ว, หน้า ๓๑.

¹⁵⁹ Carl Bock, Ibid., p.229-230.

บุคคล ดังพระดำริในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่งทรงเล็งสังวรราชการเมืองเหนือในปีพ.ศ ๒๔๔๘ ว่า

...ตัวเมืองเชียงใหม่เอง เป็นเมืองใหญ่บริบูรณ์มากก็จริงอยู่ แต่ตามที่คาดหมายไว้ก่อนข้างผิด คือ นี้ก็จะใหญ่และดีกว่าที่เป็นจริง อยู่ที่เมืองนี้รู้สึกเหมือนอยู่ท่ามกลางตลาดในมณฑลพายัพทั่วไป ทั้งผู้คนหนาแน่นยิ่งกว่าเมืองอื่นๆ ฝีมือช่างก็มีดีๆ พอใช้ได้ ทั้งช่างสาน ช่างเงิน น่าเสียดายที่ไม่มีผู้ใดคิดตั้งโรงงานใหญ่ๆ ทำของเหล่านี้ขาย ให้เป็นกิจลักษณะ เดียวนี้ช่างทำเฉพาะเมื่อมีผู้สั่งโดยมาก เพราะฉะนั้นตามตลาดเมืองเชียงใหม่เอง หาเครื่องสานเครื่องที่ตีเสมอตลาดปากน้ำโพก็เป็นการยาก นี่ก็เห็นเป็นพยานได้ว่าชาวเมืองเชียงใหม่กับคนไทยก็ไม่คิดอะไรกันนัก คือ ในทางค้าขายผู้ชาวต่างประเทศไม่ได้เป็นแน่ ความคิดอยู่ข้างสั้นมาก คิดแต่จะหาเลี้ยงชีพเป็นกรรหาหนึ่งๆเท่านั้น ไม่คิดก่อร่างสร้างตัวไว้ให้บริบูรณ์ตลอดถึงบุตรหลานเหมือนชาวยุโรปหรือชาวจีน...¹⁰⁰

สภาพเศรษฐกิจการค้าและตลาดของเชียงใหม่ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ นี้ ยังไม่ขยายตัวกว้างขวางนัก ความต้องการสินค้าต่างๆมีจำกัด ประชาชนมีความเคยชินกับสภาพความเป็นอยู่เป็นพึ่งพาตนเองและค่อนข้างสมถะ มีผู้เปรียบเทียบว่าชาวพม่านั้นนิยมจับจ่ายซื้อของมากกว่าชาวล้านนา¹⁰¹ ในเชียงใหม่มีเพียงคนกลุ่มเล็กๆเท่านั้นที่มีเงินสำหรับจับจ่ายใช้สอย ระบบเงินตราที่แพร่หลายคือ เงินรูปของอินเดีย มีการใช้มากแห่งเป็นพวง เกล็ดและเมี่ยงเป็นเงินทอง เกล็ดนั้นสามารถใช้แลกเปลี่ยนสินค้าในตลาดเชียงใหม่ได้จนถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙¹⁰²

สภาพเศรษฐกิจการค้าเช่นนี้ทำให้ชาติดะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษสังเกตเห็นที่จะลงทุนทำการค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าสิ่งทอในตลาดท้องถิ่น เพราะหญิงชายมักแต่งกายด้วยผ้าทอมือ ที่ผลิตในบ้านเรือนหรือท้องถิ่น ยิ่งบริเวณที่ไกลจากเมืองใหญ่ ตลาดก็ยังเล็กลง ประชาชนทำการค้าแบบแลกเปลี่ยนมากกว่าใช้เงินตรา¹⁰³ บันทึกของข้าราชการอังกฤษและนักสำรวจชาวตะวันตกมักสะท้อนรูปแบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองของเชียงใหม่ ที่ชาวบ้านผลิตสินค้าเพื่อบริโภคเอง มีข้อยก

¹⁰⁰ หอพง. ๕ พ. ๕๔/๔๔ พระดำรินกมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธในมณฑลพายัพ (๕ ก.พ. พ.ศ ๑๒๔)

¹⁰¹ U.K., Loxwodes' Journal , F.O.๐9/55.

¹⁰² Holt Hallett, Ibid, p. 104.

¹⁰³ Carl Bock, Ibid, p.311

เว้นสำคัญคือ เกลือที่ส่งมาจากกรุงเทพ¹⁰⁴ ตลาดจึงไม่ใช่สถานที่ทำการค้าเพื่อหวังผลกำไร แต่เป็นที่ๆผู้คนมาเลือกซื้อสินค้าบางอย่างที่ตนเองไม่ได้ผลิตเอง

การท้าวระหว่างหมู่บ้าน

นักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศได้เสนอข้อสรุปที่แตกต่างกันในเรื่องของความสัมพันธ์และปริมาณการค้าในเชียงใหม่ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ เจมส์ อินแกรม ได้เขียนประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทยและแนวโน้มบทบาทของพ่อค้าจีนในการดำเนินการค้าขาย อินแกรมได้รับการสนับสนุนจากนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยอย่างชูลิทธิ์ ชูชาติที่ศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านในล้านนาและเสนอภาพของระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองโดยมีการค้าอย่างจำกัด¹⁰⁵ งานของชยันต์ วรรธนภูติเสนอว่าประชาชนล้านนาเป็นเกษตรกร ขณะที่กลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆทำหน้าที่อื่นๆในสังคม เช่น ชาวไทยจากกรุงเทพเป็นข้าราชการ พวกไทใหญ่ เชน พม่าและจีนเป็นพ่อค้า¹⁰⁶

การใช้ทฤษฎีว่าด้วยระบบการผลิตแบบเอเชียภายใต้อิทธิพลแนวคิดมาร์กซิสต์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนา แล้วให้ภาพเศรษฐกิจที่ประชาชนไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินและชาวนาที่ต้องศิโรราบต่ออำนาจผู้ปกครอง เป็นปัญหาจากการศึกษาระดับกว้างที่ไม่ลงลึกถึงระดับหมู่บ้านอย่างแท้จริง ไมเคิล มอร์แมน นักมานุษยวิทยาได้ศึกษาการค้าที่หมู่บ้านในอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยา ให้ข้อสรุปที่ตรงข้ามกับอินแกรมว่า ชาวนาทำการค้าโดยมุ่งผลกำไรและมีการค้าในระยะไกลก่อนที่จะพ่อค้าจีนจะเข้ามาจับบทบาท¹⁰⁷ ในประเด็นเกี่ยวกับการค้าของหมู่บ้านนี้ยังต้องทำการศึกษาต่อไปเพื่อความเข้าใจที่ถูกต้อง

แม้หลักฐานจะปรากฏค่อนข้างชัดเจนว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่ดำเนินชีวิตอยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงดูตนเอง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า การค้าเพื่อแสวงหากำไรไม่ได้เกิดขึ้น มิชชันนารีอเมริกันตั้งข้อสังเกตว่า แม้จะไม่มีธุรกิจการค้าขนาดใหญ่ในภูมิภาคนี้ แต่ “...ประชาชนก็อาจถูกเรียกว่า เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ของพ่อค้า ที่ไม่ได้มีการแสดงออกอย่างชัดเจน ไม่มีการลงทุนขนาดใหญ่ แต่ดำเนิน (ธุรกิจ) ไปอย่างเงียบๆ...”¹⁰⁸ มิชชันนารียังกล่าวถึงการที่ชาวบ้านยืมเงินของเจ้าอุปราชเพื่อลงทุนซื้อหมากแห้งไปขายให้แก่พวกไทใหญ่และกะเหรี่ยงที่เข้ามาทำป่าไม้ ทั้งนี้เพราะการค้าหมากให้

¹⁰⁴ U.K., Lowndes' Journal, F.O.69/55 and Carl Beck, *Temple and Elephant: Travel in Siam in 1881-1882* London: Sampao Low, Marton, Searle and Riverton, 1885

¹⁰⁵ ชูลิทธิ์ ชูชาติ, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖

¹⁰⁶ Chayan Vaddhanaputi, "Culture and Ideological Reproduction in Rural Northern Thailand", Ph.D. dissertation, Stanford University, 1981, p.133

¹⁰⁷ Michael Moerman, p. 125

¹⁰⁸ Lillian Curtis, *Ibid.*, p.159

ผลกำไรมาก¹⁶⁹ การค้าที่ปรากฏอยู่ทั่วไปคือ การค้าข้าวที่พ่อค้าชาวนามักรวบรวมผลผลิตของตนและญาติพี่น้องไปขาย โดยรวมกันเป็นขบวนวัดต่าง

ข้าหลวงอังกฤษประจำพม่าเซอร์ อาเธอร์ แพรย์ กล่าวไว้ว่า "...พ่อค้าลาวขยันขันแข็งและบากบั่น มีความสามารถอย่างยิ่งในการเดินทางแบบพ่อค้าย่อย และต้องการการค้าเสรี..."¹⁷⁰

อย่างไรก็ตามในสายตาของชาติตะวันตกมักเห็นว่า พ่อค้าชาวนาเชียงใหม่ยังไม่ชำนาญและไม่ได้ทำการค้ากว้างขวางเท่าพวกพ่อค้าไทใหญ่หรือตองกู ทั้งนี้พ่อค้าชาวนามีขอบเขตการค้าที่จำกัดเฉพาะในท้องถิ่นใกล้เคียงไม่เคยไปถึงเชียงตุงหรือดาก¹⁷¹

การจำกัดขอบเขตและช่วงเวลาทำการค้าของพ่อค้าชาวนาเกิดขึ้นได้อย่างไร มอร์แมนได้ศึกษาการค้าของชาวบ้านที่เชียงคำและสรุปว่า ชาวบ้านทำการค้าโดยมุ่งหวังกำไร และมีความกระตือรือร้นที่จะทำการค้า เพื่อเพิ่มรายได้ของตน แต่ก็พบว่า พ่อค้าชาวนายังเห็นความสำคัญของการทำนามากกว่าการค้าซึ่งเป็นแหล่งรายได้รองเท่านั้น¹⁷² การค้าปรากฏออกมาในรูปที่พ่อค้านำสินค้าของตนไปขายแล้วซื้อสินค้าอื่นๆกลับมา เมื่อมีข่าวว่าข้าวขาดแคลนที่ลำปางก็จะมีพ่อค้าจากที่อื่นๆขนข้าวไปขาย สินค้าของท้องถิ่นที่มีจำนวนมากจะถูกนำไปขายที่อื่นๆ เช่น หมูจากลำพูนถูกนำไปขายที่ลำปาง ฝ้ายและยาสูบจากแพร่ถูกส่งไปขายที่อื่นๆ บางครั้งไปถึงภาคใต้ของจีน¹⁷³ พระยาสงัดเสียดเป็นสินค้าออก ส่วนเชียงใหม่ส่งหมากเป็นจำนวนมาก ที่เชียงรายชาวบ้านจับปลาได้เป็นจำนวนมากจึงส่งปลาแห้งเป็นสินค้าออกไปขายที่เชียงใหม่ งาว ลำปางและลำพูน แลกกับหมาก ฝ้าย เกลือ และสินค้าอื่นๆ¹⁷⁴ แต่ละท้องถิ่นมีสินค้าเฉพาะของตนเองที่มีชื่อเสียงเป็นที่ต้องการของถิ่นอื่นๆ จึงมักมีการส่งออกไปขายหรือมีพ่อค้าจากถิ่นอื่นมารับสินค้าออกไปจำหน่าย เช่น น้ำตาลมะพร้าวจากบ้านแม่หาดลำพูน น้ำตาลแดงจากแม่อาขย เครื่องใช้ไม้สอยต่างๆ เช่น ใตก็สามารถนำไปแลกกับพืชผัก เช่น พริกหรือหอมได้¹⁷⁵

การค้าขายนั้นมีทั้งใช้เงินและของแลกเปลี่ยน พ่อค้าท้องถิ่นที่ต้องการทำกำไรเพิ่มมากขึ้นจะไม่เพียงแต่ขายสินค้าของตน แต่จะซื้อสินค้าจากที่อื่นๆกลับมาขายด้วย จ้อง กระดิ่งวัว ช้างและม้าเป็นสินค้าจากพม่า เครื่องทองเหลืองจากจีน เหล็กจากเมืองดองเหล่านี้นับเป็นสินค้าที่พ่อค้าชาวนามักนำ

¹⁶⁹ "Thailand," Letter from Wilson to Irwin, "Siamese Letters 1825-1874," Payap University Archives, 5 June 1874

¹⁷⁰ Mary Backus, ed., *Siamese and Laos As Seen By Our American Missionaries*, (Philadelphia: Presbyterian Board Of Publication, 1884) p.546

¹⁷¹ Holt Hallett, *Ibid.* p. 210

¹⁷² Michael Moerman, *Ibid.* p. 165.

¹⁷³ U.K., *Notes of Travel*, P.R. (130/33/17/18)

¹⁷⁴ Holt Hallett, *Ibid.* p.164.

¹⁷⁵ John Freeman, *Ibid.* pp. 92-93.

ไปขายต่อ พ่อค้าจากเมืองหลวง อำเภอดอยสะเก็ดจะนำสินค้าท้องถิ่นของตนไปขายที่เวียงป่าเป้าแล้วซื้อข้าวมาแลกกับเมี่ยงที่เมืองฝาง ทำให้ได้กำไรเพิ่มมากขึ้น¹⁷⁶

- การค้าข้าวดูเหมือนจะเป็นการค้าที่สำคัญที่สุด ในท้องถิ่นที่มีข้าวมาก ชาวนาจะจัดขบวนวัวต่างขนข้าวออกไปขายยังท้องถิ่นที่ห่างไกลที่ทราบข่าวว่า ข้าวขาดแคลน เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มุ่งหวังกำไรและบางครั้งมีการลงทุนซ้ำโดยการซื้อสินค้าจากที่อื่นมาขายเพื่อเพิ่มผลกำไรอีกด้วย ข้อมูลจากงานวิจัยของไมเคิล มอร์แมน กล่าวถึงว่า เชียงคำเป็นท้องถิ่นที่มีการปลูกข้าวเหลืองกินเหลือใช้จนชาวบ้านนำข้าวออกขายในฤดูแล้ง หลังจากเก็บเกี่ยวเดือนธันวาคม ชาวนาจะบรรทุกข้าวบนหลังวัวต่าง แล้วขนไปขายยังหมู่บ้านอื่นๆ บางครั้งลงไปขายทางใต้ ไปถึงเชียงใหม่ เมืองสอง และเมืองแพร่ ระยะทางกว่า ๑๕๐ กิโลเมตร พ่อขายข้าวที่แพร่หมดก็เดินทางต่อไปซื้อเกลือที่อุตรดิตถ์¹⁷⁷

เกลือเป็นสินค้าที่จำเป็นและต้องมีการนำเข้าเสมอ นอกจากเกลือที่บ่อเกลือเมืองน่านแล้วเกลือที่ใช้มาจากกรุงเทพฯ เจ้าหลวงเชียงใหม่องค์หนึ่งถึงกับกล่าวว่า การที่เชียงใหม่ยอมเป็นประเทศราชของกรุงเทพฯ ก็เพื่อจะได้สินค้าเกลือจากกรุงเทพฯ¹⁷⁸ แม้จะเป็นคำกล่าวที่ดูจะเกินจริงไปบ้าง แต่ก็แสดงถึงความสำคัญที่เกลือมีต่อชาวล้านนา ทุกๆปีจะมีกองคาราวานวัวต่างไปยังท่าอิฐ อุตรดิตถ์เพื่อซื้อเกลือกลับไปยังท้องถิ่นของตน¹⁷⁹ โดยนำเอาสินค้าประเภท ยาสูบ ครั่ง และข้าวมาแลกเปลี่ยน¹⁸⁰

ขบวนพ่อค้าประกอบด้วยวัวต่างจำนวนมากน้อยแตกต่างกัน นักสำรวจชาวอังกฤษเคยพบขบวนวัวต่างขนาดใหญ่ ประกอบด้วยวัวถึง ๖๐๐-๗๐๐ ตัว ขนฝ้ายและพลูไปขายที่ระแหงหรือดาก แลกกับกะปิ¹⁸¹ ข้าราชการอังกฤษที่เข้ามาราวพ.ศ ๒๔๔๐ พบขบวนวัวต่าง ๖๐-๗๐ ตัวมีพ่อค้า ๓๐ คนนำสินค้าฝ้ายจากลำปางไปขายที่เชียงใหม่แลกกับหมากซึ่งเป็นสินค้าออกสำคัญของเชียงใหม่ พ่อค้าไทใหญ่จากพม่าที่ต้องการหมาก และได้นำเอาสินค้าประเภทขวานและดาบมาขายแลกซื้อหมากกลับไป ราคาหมากที่เชียงใหม่จะขึ้นอยู่กับการค้าหมากของพ่อค้าไทใหญ่จากเมืองน่าน¹⁸²

การค้าระหว่างภูมิภาคไม่ได้มีขนาดเล็กและไม่สำคัญดังที่ปรากฏในงานของอินแกรมหรือนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยคนอื่นๆ การค้าดังกล่าวทำให้มีการแลกเปลี่ยนสินค้าที่หายากในท้องถิ่นหนึ่งกับอีกท้องถิ่นหนึ่ง และการกระจายสินค้าเพื่อยังชีพไปยังท้องถิ่นต่างๆที่ขาดแคลน ทำให้

¹⁷⁶ รัตนพร เศรษฐกุลและคณะ, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖

¹⁷⁷ Michael Moerman, Ibid. p. 159

¹⁷⁸ U.K., Mc Carthy to Palgrave, F.O. 69/84, 29 March 1883

¹⁷⁹ U.K., Report of a Journey from Bangkok to Nan, F.O. 69/116, November 1880 January 1887

¹⁸⁰ U.K., Lowndes' Journey, F.O. 69/55.

¹⁸¹ U.K., Mc Carthy to Palgrave, F.O. 69/84, 27 March, 1883.

¹⁸² U.K., Lowndes' Journey, F.O. 69/55.

ประชาชนจำนวนหนึ่งมีรายได้เพิ่มมากขึ้น การค้ายังขึ้นไปถึงบนดอย มีการแลกเปลี่ยนผลิตภัณฑ์เกษตรกรรมของที่ราบกับของป่าจากที่สูง อาทิ หนังสือสัตว์ สมุนไพร ดอกกล้วยไม้และสินค้าของป่าที่มีราคาอื่นๆ

ลักษณะสำคัญของการค้าแบบนี้คือ การผสมผสานความจำเป็นทางเศรษฐกิจเข้ากับความนิยมชมชอบการเดินทางท่องเที่ยวของชาวบ้าน ที่มักจะกระทำกันในช่วงสั้นๆ ของทุกปี ประมาณ ๔-๕ เดือน ช่วงเดือนธันวาคมถึงเมษายน พ่อค้าพวกนี้เป็นชาวนาที่ทำการค้าเมื่อว่างจากการเพาะปลูก ดังพ่อค้าชาวนาที่มอร์แมนศึกษาระบุว่า¹⁸³

- การขนยาสูบไปขายที่เชียงใหม่จะทำกำไรมากกว่าการค้าข้าว ๕-๑๐ เท่า แต่ไปได้ไม่กี่ครั้ง ระยะเวลาไกลจนไม่แน่ใจว่าจะกลับบ้านมาทันเวลาทำนาหรือไม่ คนเราไม่สามารถงดการเพาะปลูก คนต้องกินข้าว เงินจากการค้าใช้ซื้อของฟุ่มเฟือยเล็กๆ น้อยๆ การปลูกข้าว ให้ข้าวสำหรับกิน...

ความนิยมเดินทางท่องเที่ยวเป็นลักษณะของชาวบ้านโดยทั่วไป แม้จะไม่มี การวางแผนที่เป็นแบบแผนและถูกหลักวิทยาศาสตร์ และชาวบ้านทั่วไปไม่รู้จักรัศมีแผนที่ แต่ก็สามารถระบุทิศทางจากที่อยู่ของตนไปที่อื่นๆ ได้¹⁸⁴ การเดินทางค้าขายเปิดโอกาสให้คนได้ไปเยี่ยมญาติที่อยู่ห่างไกล ได้พบเห็นสิ่งต่างๆ และยังได้กำไร ซึ่งมักจะถูกใช้ไปกับการซื้อเสื้อผ้า ของฝาก สุราและเล่นการพนัน เมื่อเงินจากการท่องเที่ยวครั้งก่อนๆ หมดไป พ่อค้าชาวนาก็จะเริ่มมองหาทางทำการค้าใหม่หรือแหล่งความต้องการสินค้าของตน¹⁸⁵

การค้าชายแดน

ระหว่างเมืองต่างๆ ของล้านนามะจะมีเส้นทางคมนาคมสำหรับสัตว์ต่าง เชื่อมระหว่างเมืองสำคัญๆ และเชื่อมระหว่างรัฐไทใหญ่และพม่ากับล้านนา เส้นทางเหล่านี้มักเดินทางลำบากเมืองผ่านภูเขา สภาพภูมิศาสตร์ของล้านนากำหนดระยะเวลา ปริมาณการค้าและพาหนะที่พวกพ่อค้าใช้

เส้นทางการค้าที่สำคัญของล้านนามี ๕ เส้นทางด้วยกัน เส้นทางแรกเป็นเส้นทางบกจากขุนนาน เส้นทางที่สองมาจากรัฐไทใหญ่ เส้นทางที่สามมาจากมะละแหม่งของพม่า เส้นทางที่ห้าเป็นเส้นทางน้ำจากกรุงเทพ เส้นทางสุดท้ายมาจากหลวงพระบางและเมืองทางด่านช้าง

เส้นทางการค้าทั้งหลายผ่านเชียงใหม่ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญของล้านนา เมืองอื่นๆ เช่น เชียงราย พะเยา ในราวพ.ศ ๒๓๖๘ เริ่มมีความสำคัญมากขึ้นเพราะตั้งอยู่บนเส้นทางการค้า

¹⁸³ Michael Moerman, Ibid. p. 100.

¹⁸⁴ John Freeman, Ibid. p. 93.

¹⁸⁵ Michael Moerman, Ibid. p. 161

จากยูนนานและรัฐไทใหญ่มาสู่เชียงใหม่ ลำปางและเมืองอื่นๆของล้านนา เพราะที่ตั้งของเชียงรายบนฝั่งแม่น้ำกก ทำให้เชียงรายเป็นเมืองท่าการค้าทางน้ำและทางบกระหว่างล้านนากับหลวงพระบาง¹⁸⁶ จากเชียงรายการาวานพ่อค้าจะเดินทางไปถึงอุดรคิณฑ์หรือมะละแหม่ง

อย่างไรก็ตามเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญที่สุด ทุกๆปีพ่อค้าฮ่อและพ่อค้าเงี้ยวมักจะมาที่นี่เพื่อจำหน่ายสินค้า หลังจากอังกฤษยึดครองพม่าภาคใต้ได้ในปีพ.ศ ๒๓๙๔ เชียงใหม่ก็กลายเป็นศูนย์กลางการค้าสินค้าสำเร็จรูปของอังกฤษ จากเชียงใหม่สินค้าอังกฤษถูกส่งไปยังเมืองประเทศราชของไทยตอนบนของแม่น้ำโขง¹⁸⁷ ขณะนั้นสำรวจฝรั่งเศสพบว่ามีสินค้าอังกฤษส่งจากเชียงใหม่ไปขายที่เมืองเลน เชียงตุง เมืองหลวง และเชียงรุ่ง เชียงใหม่เป็นที่พบปะของขบวนคาราวานพ่อค้าฮ่อ¹⁸⁸ แม้ว่าข้าราชการอังกฤษที่เดินทางมาถึงเชียงใหม่ในปีพ.ศ ๒๓๙๘ จะพยายามชักจูงกองการาวานฮ่อให้ขายเส้นทางจากเชียงใหม่ไปถึงมะละแหม่ง¹⁸⁹ แต่ก็ยังไม่สามารถลดความสำคัญของเชียงใหม่ในฐานะจุดหมายปลายทางของการค้าและศูนย์กลางของการลงทุน

เมืองศูนย์กลางการค้าที่ใกล้เคียงเชียงใหม่ คือ ลำปางหรือที่สมัยก่อนเรียกว่า ละคอน ก็เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญมากอีกแห่งหนึ่ง ลำปางไม่สามารถปลูกข้าวได้พอต่อการบริโภค จึงกลายเป็นตลาดรับซื้อข้าวที่สำคัญ ที่ลำปางพ่อค้าฮ่อนำสินค้าประเภทผ้าไหม ผืน เสื้อนวมขนสัตว์ที่พวกพม่าและไทใหญ่นิยมสวมใส่ในฤดูหนาวและมันฮ่อมาขาย ส่วนสินค้าไทใหญ่ เช่น ผืน ขี้ผึ้ง ใบชา กระเทียม พริก มีด ครั่ง น้ำมันงา และม้าก็มีจำหน่ายอยู่ทั่วไป ส่วนสินค้าจากพม่าที่แพร่หลายมากคือ ผ้าไหม หม้อ งาช้างทำด้วยทองเหลือง และพระพุทธรูป ส่วนสินค้าจากหมู่บ้านรอบๆเมืองลำปางมีหลายอย่างที่นำเข้ามาขายในเมือง เช่น ขี้ผึ้ง สีเสียด ครั่ง ขางขันยาเรือ น้ำตาล หนังกว้างหนังควาย เภา กวาง และไหมดิบ เป็นต้น¹⁹⁰

กองการาวานพ่อค้าฮ่อ

นับเป็นเวลาหลายศตวรรษที่มีเส้นทางการค้าของพ่อค้าจีนมุสลิมที่เรียกว่า ฮ่อ จากดาลีฟูในยูนนานเข้ามาสู่เชียงรุ่ง เชียงตุง และเชียงใหม่ รวมทั้งเมืองอื่นๆของล้านนา คำว่า ฮ่อไม่ใช่ภาษาจีนยูนนาน ไทย พม่า หรือภาษาถิ่นใดๆ สันนิษฐานว่าอาจจะมาจากคำว่า ฮุย ซึ่งเป็นภาษาจีนโบราณ แปลว่า ชาวมุสลิม ก็เป็นไปได้¹⁹¹

¹⁸⁶ U.K., Trade Report for the Year 1880, F.O. 69/117.

¹⁸⁷ U.K., Secretary to Chief Commissioner of British Burma, F.O. 69/59, 17 July 1874.

¹⁸⁸ U.K., Schomburgk to Lord Russell F.O. 69/21, 18 June 1860.

¹⁸⁹ U.K., Richardson's Journal p.133

¹⁹⁰ U.K., Loken and Chinangma's Trade, F.O. 821/42, 1904

¹⁹¹ Andrew D.W. Forbes, "The Chin Ho" (Yunnanese Chinese) Caravan Trade with North Thailand During the Late Nineteenth and Early Twentieth Century," paper presented to the Regional Workshop on Minorities in Buddhist Politics, organized by the Thai Studies Program, Chulalongkorn University, Bangkok, Thailand, 24-28 June 1985, p.4.

นอกจากไหม สีน เครื่องใช้เหล็กและทองแดง และเครื่องใช้ไม้สอยอื่นๆแล้ว สินค้าที่นิยมกันมากคือ หมวกปีกกว้างอาบนํ้ามัน เส้นผ่านศูนย์กลางกว่าครึ่งเมตร มียอดแหลม หมวกชนิดนี้ขายที่เชียงใหม่วี้อยู่ละ ๒๕๐-๒๕๐ รูปี แต่ขายที่เชียงตุงสูงกว่าเกือบสองเท่า¹⁹² ในบางแห่งเช่น ที่เชียงคำ ชาวบ้านส่วนใหญ่นิยมสินค้าที่เดินทางมาจากแพร่ทางเมืองสอง พวกนี้เอาสินค้าของตนมาแลกกับฝ้าย หญิงชาวเชียงคำชอบแถบไหมสีน้ำเงินที่พวกซื่อนำมาขาย ใช้ตกแต่งเสื้อ ทั้งยังนิยมเที่ยวจากขุนนานเพราะทนทานใช้ได้¹⁹³ ความสัมพันธ์ที่ตรงอยู่ได้เช่นนี้อาจเป็นเพราะชาวเชียงคำจำนวนมากเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพมาจากสิบสองปันนาและคุ้นเคยกับสินค้าของพวกซื่อเป็นอย่างดี

สินค้าที่พ่อค้าซื่อซื้อจากเชียงใหม่ คือ หมาก เกลือ และฝ้ายซึ่งจะนำไปขายต่อที่ขุนนาน ฝ้ายราคา ๕ รูปีต่อ ๑ หมัน (๑๐.๑ กิโลกรัม) นำไปขายที่ขุนนานได้ราคาดีมาก สามารถขายได้ถึงหมันละ ๒๐ รูปีที่ขุนนาน¹⁹⁴ สินค้าอื่นๆที่พ่อค้าซื่อต้องการคือ ของป่า เช่น งาช้าง กระดุกเสือ หนังเสือ นอแรด เขาและหนังกวางซึ่งทำกำไรดีมาก¹⁹⁵ ใบเงินใบทอง ดินประสิวและแผ่นทองชุบก็เป็นนิยมนำเช่นกัน¹⁹⁶

กองคาราวานซื่อประกอบด้วยล่อหรือม้าประมาณ ๕๐-๑๐๐ ตัว ประมาณการกันว่าแต่ละปีพ่อค้าซื่อนำขบวนสัตว์ต่างมาตั้งเชียงใหม่วี้อยู่ ๘๐๐ ตัว¹⁹⁷ ในขบวนจะมีผู้ดูแลสัตว์หนึ่งคนต่อสัตว์ต่างห้าตัว และมีหัวหน้าขบวนหนึ่งคนเป็นผู้ดูแลขบวนทั้งหมด ส่วนใหญ่การเดินทางของคาราวานซื่อจะเริ่มจากดาดิ ผ่านพูเออร์ จือเหมา เชียงรุ่ง เมืองหลวง เมืองเดิม เชียงแสน เชียงรายและต่อมาถึงเชียงใหม่หรือลำปาง หากขบวนจะไปหลวงพระบางก็จะเดินทางลงใต้ผ่านไปทางแพร่และอุตรดิตถ์ อย่างไรก็ตามพวกนี้มักเดินทางมาทางตะวันออกไปสู่เชียงใหม่และหลังจากนั้นต่อลงไปมะละแหม่ง¹⁹⁸

คาราวานซื่อมาถึงเชียงใหม่วี้อยู่กลางเดือนธันวาคม หยุดพักซื้อขายที่เชียงใหม่วี้อยู่หนึ่งเดือนทางต่อไปมะละแหม่ง โดยผ่านแม่ฮ่องสอน ขุนยวม แม่สะเรียง ไปจนถึงผาอินบนฝั่งแม่น้ำสาละวิน จากนั้นขนสินค้าขึ้นแพไปมะละแหม่ง มักขายสินค้าที่นำมาระหว่างทางจนหมดแล้วซื้อสินค้าจากมะละแหม่ง เช่น ฝ้ายสด ฝ้ายหรือถินอย่างบาง ฝ้ายพิมพ์ลายดอกและสินค้าประเภทฝ้ายต่างๆรวมทั้งไหม การเดินทางจากเชียงใหม่วี้อยู่ไปมะละแหม่งและกลับใช้เวลาประมาณหนึ่งเดือน พ่อค้าซื่อมักเดินทางขึ้นล่องซื้อขายสินค้านี้ระหว่างเส้นทางนี้อยู่สองสามเที่ยว ได้กำไรจนพอใจแล้วจึงเดินทางกลับขุน

¹⁹² Holt Hallett, *Ibid.*, p.272.

¹⁹³ Michael Moerman, *Ibid.*, p. 157.

¹⁹⁴ Holt Hallett, *Ibid.*, p.270.

¹⁹⁵ U.K., *Richardson Journal*, p.135.

¹⁹⁶ Holt Hallett, *Ibid.*, p.280.

¹⁹⁷ U.K., *Trade Report of the Year 1889*, F.O. 69/117.

¹⁹⁸ Holt Hallett, *Ibid.*, p.213.

นานในปลายเดือนกุมภาพันธ์ นำสินค้าฝ้ายและรังนกจากมะละแหม่ง หมายจากเชียงใหม่ไปด้วย ในระหว่างทางก็แวะขายสินค้าเหล่านี้ที่เชียงตุงบ้าง¹⁹⁹ ที่เชียงตุงพ่อค้าฮั่นนิยมซื้อตะกั่ว คาน เหล็กแท่ง หีบเครื่องเงิน ชาและฝิ่น²⁰⁰ กองสุลต่านอังกฤษสังเกตว่าขบวนพ่อค้าฮั่นที่เดินทางมาบ่อยๆและเป็นประจำ ทำให้มีกิจกรรมการค้าที่กึกก้องระหว่างดินแดนตะวันตกเฉียงใต้ของจีนและภาคเหนือของไทย²⁰¹ ตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๔๒๘ อังกฤษได้ตั้งตัวแทนที่เชียงใหม่ที่จะดูแลการติดต่อค้าขายกับพ่อค้าฮั่น ต่อมาเจ้าหลวงเชียงใหม่ก็อนุญาตให้ตัวแทนอังกฤษอยู่ประจำถาวรได้

พ่อค้าไทใหญ่

พ่อค้าไทใหญ่ซึ่งเกือบทั้งหมดถูกเรียกว่า “เงี้ยว” ทั้งๆที่มาจากเชียงตุงซึ่งเป็นเมืองของกลุ่ม “เงิน” ซึ่งน่าจะเรียกว่าพ่อค้าเงินมากกว่า²⁰² พ่อค้าเหล่านี้ได้รับการยกย่องชมเชยว่า “ขยันขันแข็ง และค้าขายเก่งกว่าลาว...”²⁰³ การาวานพ่อค้ามาจากเชียงตุงเป็นประจำเพราะมีสินค้าข้าวและฝิ่นอุดมสมบูรณ์ ในขณะที่เดียวกันเส้นทางการค้าระหว่างเชียงใหม่และเชียงตุงก็สะดวกปลอดภัย กล่าวกันว่า “...ไม่มีใครขนสินค้าต่างว้ามาขายมากเท่าพ่อค้าจากเชียงตุง...”²⁰⁴ กลุ่มการาวานพ่อค้าไทใหญ่อื่นๆมาจากเมืองต่างๆ เช่น เมืองไลก้า เมืองปัน เมืองนายน เมืองหมอกใหม่ และท่าดอน²⁰⁵ ไฮลด์ ฮาเลตต์ กล่าวว่าการาวานเหล่านี้มีสัตว์ต่างประมาณ ๕๐-๒๐๐ ตัว แต่ละขบวนนั้นประกอบด้วย

กลุ่มชาวไทใหญ่จากพม่าสวมกางเกงและเสื้อสีน้ำเงิน สวมหมวก
ปีกกว้างครอบผมเกล้าที่โปกด้วยผ้าไหม วัวต่างมีที่ครอบจมูก
สานด้วยหวาย ป้องกันไม่ให้แฉะเล็มหญ้าระหว่างทาง ตัวจำฝูง
สวมหน้ากากประดับประดาตกแต่งด้วยหอยเบี้ย ข้างบนประดับ
ด้วยขนหางนกยูงอย่างสวยงาม...²⁰⁶

การาวานไทใหญ่มักแวะตามหมู่บ้านขนาดใหญ่ระหว่างทางเพื่อขายสินค้าของตน สินค้าที่ขายให้กับชาวบ้านร้านถิ่นประกอบด้วย คาน ใบชา เครื่องปั้นดินเผา หีบเครื่องเงิน ฝ้ายฝ้ายหยาบ น้ำผึ้ง ฝ้ายฝ้ายทอมือของไทใหญ่ พริก กระเทียม หอม ยาสูบ และกระดานสา²⁰⁷ ที่เมืองหลวงพ่อค้าไทใหญ่จะแลกมา ถั่วเน่าแผ่น ปลาแห้ง และพริกซึ่งเป็นสินค้าของตนกับหมากสดและ หมากแห้ง ของ

¹⁹⁹ U.K., Report for the Year 1891 on the Trade of Chingunai, ZHC / 5466 # 1089.

²⁰⁰ Holt Hallet, Ibid p.213.

²⁰¹ U.K., Schomburgk to Lord Russell, F.O.69/21, 16 February, 1860.

²⁰² Holt Hallet, Ibid p.209; U.K., Trade Report for the Year 1880, F.O.69/117

²⁰³ Thailand, McCulvery, NCP, Payap University Archives, 9 February 1870.

²⁰⁴ Michael Moerman, Ibid, p.156

²⁰⁵ U.K., Report for the Year 1891 on the Trade of Chingunai, ZHC / 5466 # 1089

²⁰⁶ Holt Hallet, Ibid p.145.

²⁰⁷ U.K., Lakhon and Chingunai Trade, 1904, F.O. 821/42; Hallet, p.280; U.K., Report for the Year 1891 on the Trade of Chingunai, ZHC/5466 # 1089

ชาวนั้น²⁰⁸ บางครั้งพวกนี้จะนำม้าจำนวนมากมายที่เชียงใหม่และพม่า พ่อค้าไทใหญ่ที่ขายม้าที่พม่าจะซื้อสินค้าสำเร็จรูปจากมะละแหม่งเพื่อนำมาขายที่เชียงใหม่ บ้างเดินทางไปถึงสุโขทัยเพื่อซื้อกะปิ ปลา ร้า และปลาแห้งมาขาย ที่สำคัญคือจะซื้อหมากเป็นจำนวนมากไปขายในท้องถิ่นของตน²⁰⁹

การรวานบางกลุ่มเดินทางมาโดยใช้เส้นทางเมืองฝางหรือแม่ฮ่องสอนมาสู่เชียงใหม่ ปรากฏว่าในปัจจุบันนี้ท้องถิ่นดังกล่าวมีชุมชนไทใหญ่ตั้งอยู่อย่างถาวร

การรวานพ่อค้าพม่า

ขณะที่เดินทางไปเชียงใหม่เซอร์ โรเบิร์ต ซอมบวร์ก กงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ได้พบกองคาราวานพม่าหลายกลุ่มเดินทางไปเชียงใหม่และเมืองอื่นๆ ในล้านนา พวกนี้มากจากตะนาวศรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองมะละแหม่ง นำสินค้าสำเร็จรูปของอังกฤษขึ้นมา²¹⁰ การรวานบางกลุ่มมีคนร่วมเดินทางกว่า ๑๕๐ คน เดินทางจากเมืองผาปูน ดากวิน บนฝั่งแม่น้ำสาละวิน ผ่านแม่สะเรียงและฮอดมาถึงเชียงใหม่ จากเชียงใหม่พวกนี้จะเดินทางต่อไปเชียงตุงหรือเมืองลาว สินค้าที่ซื้อจากท้องถิ่นมักเป็นสินค้าประเภทข้าว ฝ้าย หมาก ครั่ง ยาสูบ ม้า และวัวควาย²¹¹

การค้าวัวควายมีความสำคัญมากสำหรับพม่ามานาน อย่างน้อยตั้งแต่ทศวรรษที่ ๑๘๓๐ จนทำให้อังกฤษต้องส่งข้าราชการเจรจากับเจ้านาย เพื่อเปิดการค้าวัวควายอย่างเสรี พร้อมๆ กับการส่งเสริมการค้าประเภทอื่นๆ ระหว่างพม่ากับล้านนา²¹² พ่อค้าพม่าเดินทางมาเชียงใหม่เพื่อซื้อวัวควายเป็นประจำ นำเอาวัวควายไปขายที่มะละแหม่งครั้งละหลายร้อยตัว เป็นการค้าที่นำผลกำไรให้กับเจ้านายอย่างมาก²¹³ กระนั้นก็ตามการค้าม้าและล่อมีความสำคัญมากกว่าการค้าวัวควาย ทำให้เชียงใหม่เป็นศูนย์กลางของธุรกิจประเภทนี้ เพราะมีการนำม้ามาจากเชียงตุงและรัฐไทใหญ่อื่นๆ มาขายที่เชียงใหม่ ส่วนล่อนั้นพ่อค้าฮ่อนำมา

มีผู้สังเกตว่าพ่อค้าไทใหญ่ไทเงินนั้นทำการค้าอยู่ทางตอนเหนือของล้านนา ขณะที่พ่อค้าพม่าและตองซู่ทำการค้าทางตอนใต้ ต่างทำหน้าที่เหมือนพ่อค้าคนกลาง นำสินค้าท้องถิ่นของล้านนาไปสู่เมืองชายแดน พ่อค้าตองซู่นำเอาหนังสัตว์ เขาสัตว์จากน่านไปขายยังอุดรดิตถ์ และเดินทางไปถึงเมืองลาวและบ่อพลอยที่ไพลินในเขมร บางครั้งขยายเส้นทางการค้าไปสู่เมืองลาวตะวันออก นักเดิน

²⁰⁸ รัตนพร เสริมบุญและคณะ, อ้างแล้ว, หน้า ๓๗

²⁰⁹ U.K., Report for the Year 1891 on the Trade of Luegmaw, Zhe1/5406, # 1089.

²¹⁰ U.K., Schomburgk to Lord Russell, P.O. 69/71, 5 July 1861

²¹¹ U.K., Hildebrand's report, P.O. 628/10/157.

²¹² U.K., Richardson's Journal.

²¹³ Carl Beck, Ibid. p.146.

ทางฝรั่งเศสในทศวรรษ ๑๘๖๐ พบว่าพ่อค้าเหล่านี้เดินทางไปถึงไซ่ง่อน ยูนนาน หลวงพระบางและเวียงจันทน์ เพื่อขายสินค้าสำเร็จรูปของอังกฤษในตลาดท้องถิ่น²¹⁴

การค้าระหว่างกรุงเทพกับเชียงใหม่

การค้ากับกรุงเทพใช้เส้นทางน้ำในการขนส่งสินค้า นอกจากบางช่วงที่มีเกาะแก่งมากก็จะใช้การขนส่งทางบก สินค้าจากเชียงใหม่ถูกขนลงเรือไปยังเมืองฉะเชิงเทรา จากนั้นบรรทุกหลังวัวต่างเดินทางผ่านภูเขาทางตอนเหนือลงมาทางใต้ สินค้าออกจากเชียงใหม่ประกอบด้วย ของป่าประเภทต่างๆ อาทิ ไม้สัก ครั่ง ไม้ฝาง หนังกวาง เขาสัตว์ สีสียาค และงาช้าง สินค้าเกษตรกรรมได้แก่ ยาสูบ ัญชุกพืช เมี่ยง ส่วนสินค้าหัตถกรรมได้แก่เครื่องเงิน สินค้าจากกรุงเทพและภาคกลางได้แก่เกลือ ปลาแห้ง และสินค้าอื่นๆ²¹⁵ เกลือเป็นสินค้าที่สำคัญที่สุด ราคาที่เชียงใหม่สูงกว่ากรุงเทพถึงสี่สิบเท่า²¹⁶ จากกรุงเทพสินค้าของป่าถูกส่งไปขายจีน สิงคโปร์และคาบสมุทรมลายู²¹⁷

เมืองชายแดนของเชียงใหม่ คือ ดากหรือที่เรียกว่าระแหงและอุตรดิตถ์เป็นประตูสำคัญของการค้าระหว่างเชียงใหม่กับกรุงเทพ ขณะที่อุตรดิตถ์เป็นเมืองที่อยู่เหนือสุดของการคมนาคมทางน้ำของเส้นทางติดต่อของแม่น้ำเจ้าพระยาและสาขาต่างๆทางเหนือ ดากเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญ มีการค้าขายครั้ง ยางไม้ หนังกวาง และยาสูบ โดยพ่อค้าจีนและพ่อค้าท้องถิ่น²¹⁸ อุตรดิตถ์มีพ่อค้าจากเชียงคำ แพร่ และน่านมาซื้อเกลือ พ่อค้าพม่าและฮ่อก็มาค้าขายที่นี่เช่นกัน

เนื่องจากค่าขนส่งที่สูงมากระหว่างกรุงเทพกับเชียงใหม่ การค้าในระยะแรกๆจึงไม่คับคั่งนัก การขนส่งสินค้าหนึ่งตันจากกรุงเทพถึงเชียงใหม่ประมาณว่าจะเสียค่าใช้จ่ายถึงสามสิบห้าเหรียญสหรัฐ ซึ่งเป็นจำนวนที่สูงมากในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙²¹⁹ ยิ่งไปกว่านั้นในลำน้ำปิงยังเต็มไปด้วยเกาะแก่งต่างๆที่เป็นอุปสรรคต่อการเดินเรือ ในช่วงฤดูแล้งน้ำในแม่น้ำปิงขึ้นเงินจนแม้แต่เรือท้องแบนก็เดินทางได้อย่างช้าๆ ในฤดูที่น้ำแห้งมากการเดินเรือต้องหยุดโดยสิ้นเชิง ในช่วงที่สภาพการณ์เหมาะสมที่สุดการเดินทางทางน้ำระหว่างเชียงใหม่กับกรุงเทพใช้เวลาถึงสามสัปดาห์เป็นอย่างน้อย

การค้าระหว่างหลวงพระบางและเชียงใหม่ไม่ค่อยกว้างขวางหรือมีปริมาณมากนัก มีพ่อค้าเดินทางมาตามลำน้ำโขงและน้ำกก ขนสินค้าขึ้นบกเดินทางต่อโดยใช้ช้างเป็นพาหนะจากเชียง

²¹⁴ U.K., Secretary to Chief Commissioner of British Burma, F.O. 69/59, 17 July 1874.

²¹⁵ John Freeman, *Ibid.* p.91; Mary Backus, *Ibid.* p.545

²¹⁶ U.K., Report for the Year 1891 on the Trade of Chingmai, ZHC 1/5400, # 1089

²¹⁷ D.E. Malloch, *State Production... Import-Export*, (Calcutta: The Baptist Mission Press, 1852), p.34.

²¹⁸ Lillian Curtis, *Ibid.* p. 59.

²¹⁹ Mary Backus, *Ibid.* p.544.

รายมาสู่เมืองอื่นๆของล้านนา สินค้าที่นำมาประกอบด้วย สินค้าผ้าไหม ผ้าคลุมไหล่ไหมที่ขายดีมาก ที่เชียงใหม่ ไหมดิบ ยางไม้ และไขปลาบึกซึ่งชาวบ้านนิยมรับประทานมาก ยางไม้บางประเภทพ่อค้าเชียงใหม่ซื้อส่งไปขายต่อให้พ่อค้ากรุงเทพฯ²²⁰ บางครั้งพ่อค้าหลวงพระบางก็เป็นผู้นำสินค้าสำเร็จรูปของอังกฤษไปขายที่เชียงใหม่ด้วย

การรวานพ่อค้าเหล่านี้นำเอาสินค้าของท้องถิ่นหนึ่งไปขายยังอีกท้องถิ่นหนึ่งทำให้สินค้าของท้องถิ่นกระจายไปทั่ว ทำหน้าที่พ่อค้าคนกลาง อย่างไรก็ตามพ่อค้าพม่า ไทใหญ่และล้านนาเหล่านี้มีความแตกต่างจากพ่อค้าฮ่อ ตั้งแต่พาหนะที่ใช้บรรทุกสินค้า พวกฮ่อนิยมม้าซึ่งสามารถเดินทางได้รวดเร็วกว่าวัวต่างที่พ่อค้าท้องถิ่นนี้ใช้กัน ทำให้พ่อค้าฮ่อสามารถควบคุมตารางเวลาเดินทางได้ดี พวกนี้เข้มงวดเรื่องเวลาในการเดินทางมาก หากคนใดคนหนึ่งในขบวนคาราวานล้มป่วย จะถูกทิ้งไว้ทันที กองคาราวานจะไม่ยอมเสียเวลารอจนกว่าคนนั้นจะหาย หรือหากมีคนตายกระเด็นหันทระหว่างเดินทาง สฟจะถูกคลุมผ้าถึงไว้ข้างทาง โดยจะไม่ยอมเสียเวลาชุดหลุมฝังแต่อย่างใด ขบวนวัวต่างมักเดินทางช้า เดินทางเฉพาะช่วงเวลาเช้า ช่วงบ่ายจะถูกปล่อยให้เลาะเต็มหญ้าและพักผ่อนเพราะช่วงบ่ายอากาศร้อน ดังนั้นวัวต่างจะใช้เวลาเดินทางเพียงวันละไม่เกินสิบกิโลเมตร ทำให้พวกพ่อค้าไทใหญ่และล้านนามีขอบเขตการค้าแคบกว่าพวกฮ่อ ซึ่งสามารถเดินทางผ่านป่าเขาทางทุรกันดารที่วัวต่างไปไม่ได้²²¹

แม้ว่าพ่อค้าชาวนาจะเป็นผู้ประกอบการค้าและจัดขบวนวัวต่างไปตามท้องถิ่นต่างๆ แต่ผู้ที่ได้รับผลกำไรมากที่สุดคือ เจ้านาย เนื่องจากสภาวะขาดแคลนประชากรในล้านนาในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ทำให้เจ้านายไม่สามารถหารายได้อย่างพอเพียงจากไพร่ของตน จึงหันมาหารายได้จากการค้าขาย ขายสินค้าท้องถิ่นประเภทผ้า ยางไม้ และครั้งซึ่งได้มาในรูปของส่วยจากไพร่ในบังคับของตนหรือจากการผูกขาดภาษี ให้กับพ่อค้าฮ่อและพ่อค้าไทใหญ่²²² เจ้านายยังได้รับข้าวเป็นจำนวนมากทุกปีจากที่นาของตน จากค่าเช่านาหรือภาษีจากไพร่ในสังกัด ส่วนใหญ่ที่เหลือกินเหลือใช้ เจ้าจะขายให้พ่อค้า นอกจากนี้เจ้านายยังทำหน้าที่เป็นนายทุนเงินกู้ ปล่อยเงินกู้รายย่อยแก่ชาวนาที่ยากจนหรือพ่อค้าย่อย โดยคิดอัตราดอกเบี้ยสูงมาก ทำรายได้มากมายให้แก่เจ้านาย²²³

การค้าขายแดนทำผลกำไรให้พ่อค้าคาราวานอย่างมาก จึงดึงดูดให้พวกนี้เดินทางมาสู่ล้านนาทุกปีอย่างสม่ำเสมอ โฮลด์ ฮาเลตต์กล่าวถึงผลกำไรอย่างงามจากการค้าขายของพ่อค้าคาราวานระหว่างมะละแหม่ง-เชียงใหม่และเชียงใหม่กรุงเทพฯ การค้าสัตว์ใหญ่ เช่น ช้างได้กำไรประมาณ ๒๕

²²⁰ U.K., Report for the Year 1891 on the Trade of China and Siam, Z1891/5466, # 1089

²²¹ Michael Moerman, Ibid, p.156

²²² U.K. Hilderbrand's Report, F.O. 628/10/157.

²²³ U.K., Memorandum by the Reverend J.N. Cushing, F.O. 69/103, December 1884.

เปอร์เซ็นต์ วัว ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ ม้า ๗๐ เปอร์เซ็นต์ ผ้าไหมปักกลดลายชั้นหนึ่งประมาณ ๑๒๓ เปอร์เซ็นต์ ผ้าไหมปักกลดลายธรรมดา ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ และผ้าฝ้ายปักกลดลาย ๑๕๐ เปอร์เซ็นต์ สินค้าออกของเชียงใหม่ไปกรุงเทพมหานครฯ ได้กำไร ๓๐-๔๐ เปอร์เซ็นต์แล้วแต่ขนาด ครั้งได้กำไร ๔๒ เปอร์เซ็นต์ ยางไม้ได้กำไรประมาณ ๑๓ เปอร์เซ็นต์ ฝิ่นได้กำไร ๔๑ เปอร์เซ็นต์ สีสียัดได้กำไร ๒๒ เปอร์เซ็นต์ หนังสือตัวได้กำไร ๔๖ เปอร์เซ็นต์ น้ำผึ้งได้ ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์และในนครได้กำไร ๓๓ เปอร์เซ็นต์^{๒๒๔}

- สภาพตลาดตลอดจนการค้าระหว่างภูมิภาคและการค้าชายแดนแสดงถึงการกำเริบเปลี่ยนที่ดำเนินไปอย่างเข้มข้น ปริมาณการค้าจำนวนมากพอสมควร จนเกิดภาพที่ขัดแย้งกับทฤษฎีการผลิตแบบเอเชียที่นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจบางคนนำมาใช้อธิบายภาพเศรษฐกิจของล้านนาว่า เป็นระบบเกษตรกรรมแบบพึ่งตนเอง ผลิตเพื่อบริโภคเอง ชาวนาไม่มีกรรมสิทธิ์ส่วนตัวในที่ดิน ชาวนาถูกขูดรีดภาษี ต้องเสียส่วยและถูกเกณฑ์แรงงาน มีการค้าขายแลกเปลี่ยนจำกัดเฉพาะบริเวณใกล้เคียง^{๒๒๕} ภาพจากข้อมูลเอกสารตะวันตกจำนวนหนึ่งแสดงว่าหมู่บ้านในเชียงใหม่ไม่ได้เป็นหมู่บ้านปิด แต่มีการติดต่อระหว่างหมู่บ้านใกล้เคียงและมีระบบตลาดร่วมกัน ชาวนาต้องอาศัยการนำเข้าเกลือจากต่างถิ่นและมีการซื้อขายสินค้าที่ต้องการเช่น โลหะเหล็ก เครื่องทองเหลืองและสินค้าที่คาราวานพ่อค้าจากต่างแดนนำมาขายให้

อานันท์ กาญจนพันธุ์เสนอว่าการขาดแคลนประชากรในล้านนาช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ ทำให้อำนาจของชนชั้นปกครองอ่อนแอลง^{๒๒๖} ดังนั้นเจ้านายจึงไม่สามารถบังคับหรือขูดรีดชาวนาได้ตามอำเภอใจ ภาษีของล้านนาค่อนข้างเบา ทั้งการเกณฑ์แรงงานก็เป็นช่วงสั้นๆต่างกับสมัยก่อนๆ

หลักฐานเอกสารเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ในที่ดินยังกำกวมไม่ชัดเจน หากที่จะบอกว่าในล้านนาหรือเชียงใหม่มีระบบกรรมสิทธิ์ส่วนตัวในที่ดินหรือไม่ คาร์ล บอค และโฮลต์ ฮัลเลตเขียนไว้ในทศวรรษที่ ๒๔๒๐ ว่าในทางทฤษฎีที่ดินเป็นของเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าชั้นหัวไบบังที่สามารถมอบอำนาจในการควบคุมปกครองท้องถิ่นให้แก่เจ้านายและขุนนางระดับล่างลงไป^{๒๒๗} แสดงว่าล้านนาไม่มีระบบกรรมสิทธิ์ส่วนตัวในที่ดิน แต่ก็ยังไม่ชัดเจนว่าระบบนาขุนราชการหรือระบบกินนาเข้มงวดเพียงใด มีชนชั้นบางคนกล่าวถึงว่าชาวนามีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน โดยศาสนาจารย์โจนาธาน วิดสันกล่าวถึงชาวนาที่น้อยชายถูกกล่าวว่าเป็น "ผีเกาะ" จนถูกขับไล่ออกจากหมู่บ้านทั้งครอบครัว แต่

^{๒๒๔} Holt Hallet, Ibid, p. 290.

^{๒๒๕} ชูศักดิ์ ชูชาติ, อ้างแล้ว, หน้า ๔๐.

^{๒๒๖} Anand Gajapalan, Ibid, p. 43.

^{๒๒๗} Carl Book, Ibid, p. 157.; Holt Hallet, Ibid, p. 134.

ความจริงนั้นเป็นเพราะมีผู้ต้องการได้ที่ดินของน้อยชัย²²⁸ มีกรณีอื่นๆที่ชาวบ้านถูกกล่าวหาว่าเป็น “คิกะ” เพราะเจ้านายต้องการที่ดินทรัพย์สินของชาวบ้านคนนั้นๆ²²⁹ ริชาร์ดสันกล่าวไว้ในการเดินทางมาเชียงใหม่ในปีพ.ศ ๒๓๗๘ ว่า

ที่ดินเป็นทรัพย์สินของคนที่ยกร้างนางพอง และคนที่เสียภาษีเป็นข้าว
ส่วนหนึ่งให้นางหลวงและเป็นเงินอีกครั้งเพื่อบริหารสามารถเพาะปลูกใน
ที่ดินที่ไม่มีเจ้าของ เจ้าหลวงไม่มีสิทธิ์ยึดที่ดินของคนที่ยกร้างนางพอง
และทำการเพาะปลูก คนนั้นสามารถขายที่ดิน...²³⁰

สภาพการณ์เช่นนี้แสดงว่าผู้ใช้ที่ดินมีสิทธิในการซื้อขายที่ดินให้ผู้อื่น โดยมีข้อแม้ว่า ผู้ครอบครองคนใหม่จะต้องขึ้นสังกัดเจ้านายคนเดิมของเจ้าของที่ดินที่ขายให้ ที่กรุงเทพในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (๑๘๒๔-๑๘๕๑) ก็มีหลักฐานกรรมสิทธิ์ส่วนตัวในที่ดินเช่นกัน²³¹

สภาพเศรษฐกิจของเชียงใหม่ตามหลักฐานเอกสารตะวันตกแสดงถึงลักษณะควบคู่ระหว่างระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองกับระบบเศรษฐกิจการค้าในระดับหนึ่ง ชาวบ้านมีบทบาททั้งเป็นชาวนาผู้ผลิตและพ่อค้าในท้องถิ่นของตนเอง นอกจากนี้พ่อค้าต่างชาติเช่น ฮอลันดา ฝรั่งเศส อังกฤษ และพม่า ก็ทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางในการนำสินค้าจากท้องถิ่นหนึ่งไปสู่อีกท้องถิ่นหนึ่งโดยเส้นทางการค้าคาราวานระยะไกล เจ้านายเข้าร่วมการค้าด้วยเช่นกันเพราะเป็นเจ้าของผลผลิตจำนวนมาก ลักษณะเช่นนี้จะค่อยๆปรับเปลี่ยนไปเมื่อหลังจากภายนอกอันได้แก่การแทรกแซงทางเศรษฐกิจของอังกฤษและระบบรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองของกรุงเทพเข้ามาสู่เชียงใหม่

สถาบันดั้งเดิมของล้านนาที่ฝังรากมาตั้งแต่สมัยเจ้ากาวิละถูกท้าทายโดยจักรวรรดินิยมตะวันตกในกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ เริ่มตั้งแต่คณะทูตจากพม่าของอังกฤษเข้ามาในพ.ศ ๒๓๗๓-๒๓๗๘ เพื่อส่งเสริมการค้าระหว่างมะละแหม่งและล้านนา แต่เมื่อชาติตะวันตกเริ่มแสวงหาอาณานิคมในแถบเอเชียมากขึ้น ความหวาดกลัวอิทธิพลของตะวันตกตลอดจนผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจก็ทำให้ไทยเข้ามาแทรกแซงและยึดอำนาจการปกครองเชียงใหม่และเมืองล้านนาอื่นๆ การแทรกแซงจากภายนอกทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมทำให้เชียงใหม่เปลี่ยนแปลงเร็วขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตเมืองใหญ่ วิถีชีวิตของคนเปลี่ยนแปลงไปตามแรงกระตุ้นทางเศรษฐกิจการค้าและโอกาสทางสังคมที่เพิ่มมากขึ้น เส้นทางรถไฟจากกรุงเทพถึงเชียงใหม่ทำให้อิทธิพลของกรุงเทพ

²²⁸ Thailand, Siamese Letter III 1805-1874, Payap University Archives.

²²⁹ John Freeman, Ibid, p. 50.

²³⁰ U.K., Richardson 'Journal', 153.

²³¹ ประชุมประมวลกฎหมายที่ ๔ พ.ศ.๒๔๑๘-๒๔๑๑ (กรุงเทพ กตุรฎาณ ๒๔๑๔) หน้า ๕๑-๕๒.

ไม่จำกัดอยู่เพียงแค่การเมืองการปกครองแต่เริ่มครอบงำสังคมและวัฒนธรรมของเชียงใหม่มากขึ้นเรื่อยๆ การสร้างถนนไฮเวย์อย่างดีตลอดจนสนามบินนานาชาติและระบบสารสนเทศที่ทำลายอุปสรรคของระยะทางทำให้คนติดต่อกันได้ทั่วโลก ทำให้เชียงใหม่เป็นสากล เป็นเหมือนกรุงเทพหรือนิวยอร์กในที่สุด อดีตทางกายภาพของเชียงใหม่ถูกลบเลือนไปด้วยกาลเวลา ด้วยความพลอเรือหรือไม่ใส่ใจ เหลืออยู่เพียงการบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่หวังจะทำให้ชาวเชียงใหม่ที่ผูกพันรักใคร่บ้านเกิดเมืองนอนของตนได้รู้จักและระลึกถึง “ป้อแก้วแม่เดิม” ของตนบ้าง

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ไกรศรี นิมมานเหมินทร์, “ เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง ” วารสารมานุษยศาสตร์ กันยายน-ธันวาคม ๒๕๒๑, หน้า ๑๖-๒๕.

จดหมายเหตุเรื่องทัพเชียงตุง , พิมพ์แจกในงานศพนายพลเรือตรีพระยานาวาพยุหรัถย์ ปีโรง อัฐศก พ.ศ ๒๔๕๕.

• ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. ๒๗. เจ้าพระยา กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, ๒๕๑๐.

ประชากรกิจกรจักษ์ (พระยา). พงศาวดารโยนก กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔.

ประเสริฐ ฦ นกร. มังรายศาสตร์ กรุงเทพฯ: เลียงเชียงเจริญ, ๒๕๑๔.

รัตนพร เสรมฐกุล, “ความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างเชียงใหม่และเชียงตุงในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕” วารสารมานุษยศาสตร์ ๑๒, ๑ (กรกฎาคม- ธันวาคม, ๒๕๒๗) หน้า ๑๘-๔๑.

-----, “ ลัวะ-ไต ความสัมพันธ์ระหว่างชาติพันธุ์ในสมัยราชวงศ์มังราย ” เอกสารเสนอในการสัมมนาประวัติศาสตร์สมัยราชวงศ์มังราย ณ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๕.

รัตนพร เสรมฐกุล และคณะ. การสำรวจทางชาติพันธุ์ของชนเผ่าไทยในลุ่มแม่น้ำปิงจังหวัดเชียงใหม่ เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยพายัพ, ๒๕๒๗.

สร้อยดี อ่องสกุล, “กบฏพระยาปราบสงครามแม่ทัพเชียงใหม่ พ.ศ ๒๔๓๒” ในพรเพ็ญ อันตระกูลและอจรรพร กนุพิศมัย “ความเชื่อพระศรีอารีย” และ “กบฏผู้มิบุญ” ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.

สำนักนายกรัชมณตรี. ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัชมณตรี, ๒๕๑๔.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. ล้านนาศึกษา เชียงใหม่ : วิทยาลัยครู, ๒๕๒๕.

อุษณีย์ ธงไชย, “ ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยาและลานนา พ.ศ ๑๘๕๓-๒๓๑๐ ” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต , จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

ภาษาอังกฤษ

Anderson, John. English Intercourse with Siam in the Seventeenth Century . London: Kegan, Paul, Trench, and Truber, 1890.

Anan Ganjanapan, “ The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1981). ” Ph.D. dissertation, Cornell University, 1984.

- Backus, Mary, ed. Siam and Laos As Seen by Our American Missionaries . Philadelphia : Presbyterian Board of Publication, 1884.
- Bock , Carl Temple and Elephant : Travels in Siam in 1881-1882. London: Sampson Low, Marton, Searle and Rivington, 1884.
- Bowie, Katherine. "Peasant Perspectives on the Political Economy of the Northern Thai Kingdom of Chiangmai in the Nineteenth Century: Implications for the Understanding of Peasant Political Expression." Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1988.
- Brailey, Nigel. " The Origin of the Siamese Forward Movement in Western Laos, 1850-92." Ph.D. dissertation, University of London, 1968.
- Caravan, Sharon Kay. "Aristocrats and Commoners in Rural Northern Thailand" Ph.D. dissertation, University of Illinois, 1974.
- Chayan Vaddhanaputi. "Cultural and Ideological Reproduction in Rural Northern Thailand." Ph.D. dissertation, Stanford University, 1984.
- Colquhoun, Archibald Ross. Amongst the Shans . London : Field and Tuer, 1885.
- Curtis, Lilian Johnson. The Laos of North Siam .Philadelphia : Westminster Press, 1903.
- Forbes, Andrew D.W. " The 'Cin Ho' (Yunnanese Chinese) Caravan Trade with North Thailand During the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries." Paper presented to the Regional Workshop on Minorities in Buddhist Polities, organized by the Thai Studies Program , Chulalongkorn University, Bangkok , Thailand, 24-28 June 1985.
- Freeman, John H. An Oriental Land of the Free . Philadelphia : The Westminster Press, 1910.
- Hallett, Holt. Thousand Miles on an Elephant in the Shan States. Edinburgh and London : William Blackwood and Sons, 1890.
- Judd, Lawrance. Dry Rice Agriculture in Northern Thailand . Bangkok : Suriyaban, 1977.
- Le May, Reginald. An Asian Arcady: The Land and Peoples of Northern Siam .Cambridge: Heffer&Son Ltd. , 1926.
- Malloch, D.E. Siam Production : Import and Export . Calcutta: The Baptist Mission Press, 1852.
- Mc Carthy, James. En Englishman's Journals 1890-1893 . Bangkok : Siam Media International, c.a. 1982.
- McGilvary, Daniel. A Half Century Among the Siamese and the Lao . New York: Fleming H. Revel Company, 1912.

Moreman, Michael. "Chiangkham's Trade in the 'Old Days' " in *Change and Persistence in the Thai Society* . pp. 151-171. Edited by G. William Skinner and A. Thomas Kirsh. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1975.

Scott, James. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* . New Haven . CT: Yale University Press, 1976.

Suthep Suthonphesat "Islamic Identity in Chiangmai City : A Historical and Structural Comparison of Two Communities." Ph.D. dissertation, University of California, 1975.

- Taylor, Hugh. "Missionary Autobiography" Payap University Archives, n.d.

Van Roy, Edward. *Economic System of Northern Thailand: Structure and Change* . Ithaca, NY: Cornell University Press, 1965.

Wood, W.A.R. *Consul in Paradise* London: Souvenir Press, 1968.
